Study Guide

Via Afrika
Xitsonga Ririmi ra le Kaya
Giredi 12

Via Afrika
Publishers

Our Teachers. Our Future.

Nongonoko

1. Swihluvi swa mbulavulo
2. Swaiaki swa marito
3. Maendli
4. Ku hlaya na ku langutisa
5. Ku tsala na ku andlala
6. Ku yingisela na ku vulavula
7. Mapapila ya swikambelo

Swihluvi swa mbulavulo

Loko hi ri karhi hi vulavula kumbe ku tsala ririmi ra Xitsonga hi tirhisa Swihluvi swa mbulavulo. Hi na tinxaka leti landzelaka ta swihluvi swa mbulavulo:
Maviti, maendli, masivi, mabumabumeri, maencisi, mahlamari, maengeteri na mahlanganisi.
Riviti
Riviti i rito leri kombaka vukona bya n'wanchumu kumbe xanchumu xi vitaniwaka hi rona. Ku ni tinxaka ta mune ta maviti.

(a) Rivitavito : leri i riviti leri thyiweke xan'wanchumu. Nchumu lowu wu nyikiwile vito leri wu hlawulekisaka exikarhi ka man'wana maviti. Xikombiso: Pitori, Hlamarisa, Mahlori na man'wana.
(b) Rivitaswilo : leri i riviti leri hi kombaka rixaka ra xanchumu xa kona wu va wu yimele minchumu hinkwayo ya rixaka rero. Xikombiso: munhu, mbuti, ntshava, mufana na man'wana.
(c) Rivitantlawa : leri i riviti leri kombaka ntlawa wa swilo. Xikombiso: tshwinga, xichocho, tshengwe na man'wana.
(d) Rivitaswianakanyiwa: leri i riviti leri kombaka xan'wanchumu lexi nga voniwiki hi mahlo, kambe xi vumbeka emiehleketweni.Xikombiso: vuloyi, vulolo, vutivi na man'wana.

Mintlawa ya maviti

Ntlawa	Xirhangi	Ntsengo	Xikombiso
1	mu-	Vun'we	Mutirhi
2	va-	Vunyingi	Vatirhi
1a	-	Vun'we	Kokwana
2a	va-	Vunyingi	Vakokwana
3	mu-	Vun'we	Murhi
4	mi-	Vunyingi	Mirhi
5	ri-	Vun'we	Ribye
6	ma-	Vunyingi	Maribye
7	xi-	Vun'we	Xikolo
8	swi-	Vunyingi	Swikolo
9	yi(n)	Vun'we	Yindlu
10	ti(n)	Vunyingi	Tindlu
11	ri-	Vun'we	Rintiho
14	vu-	Xihavantsengo	Vuputsu

15	ku-	Xihavantsengo	Ku tirha
16	Ha	Xihavantsengo	Handle
17	ku-	Xihavantsengo	Kusuhi
18	mu-	Xihavantsengo	Ndzhaku
21	dyi-	Vun’we	Dyinambu

Swiaki swa marito

Marito ya Xitsonga ya vumbiwile hi mapeletwana. Mapeletwana na wona ma akiwile hi switwari na switatisi. Handle ka switwari na switatisi mpfumawulo wa ririmi wu nge vi kona.

Tinxaka ta swiaki swa marito

Marito ya Xitsonga ya akiwile hi swiaki leswi landzelaka: Xirhangi, rimitsu, nsinya, xilandzi kumbe xiheteleri.

Xirhangi

Xirhangi i xiaki xa rito kumbe mofimi leyi kumekaka eku sunguleni ka riviti.

Ntirho wa xirhangi

1. I ku hi komba ntlawa lowu riviti ri welaka eka wona,
   ku katsa na ku hi komba vun'we kumbe vunyingi bya rito.
   Xik: Mukamberi >**mu**-, i xirhangi xa ntlawa wa 1eka vun'we.
   mutwa> **mu**- , i xirhangi xa ntlawa wa 3 eka vun'we.

2. I ku hi komba ntsongahato, Maviti ya nga tsongahatiwa hi tindlela leti landzelaka:
   a) Ku komba vuntsongo hi xiyimo: Xik: tafula – **xi**tafulana.
   b) Ku komba vuntsongo hi ku ku monya kumbe ku sola: Xik: vuswa> xivuswana.

   c) Ku komba vuntsongo hi ku ndhundhuzela Xik: nsati> xisatana
   d) ku komba vuntsongo hi ku tala : mali> swimalana
   e) ku komba vuntsongo hi vukhale: mufana> xifanyetana

3. I ku hi komba vundhawu.
Xik: kaya> ekaya
   Vhengele> evhengeleni

Rimitsu

Rimitsu i xiphemu xa rito lexi nga hundzukiki, hambi wo hundzuluxa rito u ri veka eka xivumbeko xihi na xihi. Rimitsu hi rona ri nga khoma mongo wa rito.

Xik: mufana> -FAN- , xifanyetana> -FAN-

Xiheteleri

Xiheteleri i xiphemu lexi gimetaka rito.Xiphemu lexi xi kumeka emakumu ka xivulwa

Xik: mufana> -**a** i xiheteleri

Xilandzi

Xilandzi na xiheteleri swa yelana, hinkwaswo swi kumeka emakumu ka xivulwa. swi hambana ntsena hikuva ku na tinxaka to hambana ta swilandzi.

- Xik: Ku na xilandzi xa ntsongahato Movha > ximovh**ana** nhwana> xinhwany**etana**

- Ku na xilandzi xa vundhawu holo > eholw**eni** yindlu > endlw**ini**
- Ku na xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza famba > famb**ile** tsala > tsar**ile**
- Ku na xilandzi xa mavitimpfelelo Mufamb**i** Mutsar**i**

Maviti mpfelelo

Hi Xitsonga hi na maviti ya ntumbuluko na maviti mpfelelo. Maviti ya ntumbuluko i maviti lama nga davuka ya ri maviti na khale. Maviti mpfelelo i maviti lama pfelelaka ma huma eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana.

Xikombiso:

a) Maviti yo huma eka maendli. Xik: famba >mufambi, rhandza > murhandziwa, tirha> xitirho, vika> xiviko
b) Maviti yo huma eka mahlawuri. Xik: vu- + -kulu > vukulu, vu- + -mbisi >vumbisi
c) Maviti yo huma eka maencisi. Xik: ri-+ -hati >rihati, vu- +- pfotlo> vupfotlopfotlo
d) Maviti yo huma eka mahlamari. Xik: vu- + yoo ! > vuyoyoyo, vu-+ -hawu > vuhawu
e) Maviti yo huma eka maviti. Xik: vu-+ munhu > vumunhu, xi-+homu> xihomu

Ntsongahato wa maviti

Maviti ya nga tsongahatiwa hi tindlela leti landzelaka:

a) Ku komba vuntsongo. Xik: ribye >xiribyana
b) Ku komba ntalo. Xik: mati > swimatana
c) Ku komba vukhale. Xik: huku > xikukwana
d) Ku komba ku sola. Xik: mukhegula > xikhegudyana
e) Ku komba ku ndhundhuzela/ rirhandzu. Xik: nsati > xisatana

Mavumbelo ya ntsongahato

Ntsongahato wu vumbiwa hi ku lungelela swirhangi na swilandzi eka maviti na maendli:

a) Swirhangi swa ntsongahato hi leswi landzelaka: **xi**- eka vun'we na **swi**- eka vunyingi.
b) Swilandzi swa ntsongahato hi leswi landzelaka: **-ana, -nyana, na –etana**

Vundhawu bya maviti

Hi Xitsonga loko hi vumba vundhawu hi lungelela xirhangi xa vundhawu na xilandzi xa vundhawu.

a) Swirhangi swa vundhawu i **e-, a- ,eka-, aka-**
b) Swilandzi swa vundhawu i **-ini, na, -eni.**

Swikombiso swa maviti lama nga eka vundhawu

Muti > emutini, tiko > etikweni, Mhinga > eka Mhinga, vona > aka vona

Maengeteri

Maengeteri i marito lama bumabumelaka kumbe ku engetela nhlamuselo ya leswi riendli ri swi endlaka. Maengeteri ya tirha ku engetela swin'wana hi tlhelo ra leswi endliwaka hi riendli hi ku kombisa nkarhi lowu swilo swi endliwaka hi wona, mukhuva lowu swi humelelaka ha wona na nkarhi lowu swi endliwaka ha wona. Ku na tinxaka tinharhu ta maengeteri;

(i)Maengeteri ya ndhawu
(ii)Maengeteri mukhuva
(iii)Maengeteri ya nkarhi

(a) Maenegeteri ya ndhawu

(i)Ntlawa wa 16 wu nga hi komba maenegeteri ya ndhawu.
Xikombiso: hansi, handle, hansi.
Maenegeteri lawa ma tirhisiwa ni maviti ku engetela nchumu wo Karhi. Xikombiso: Henhla ka nsinya
Hansi ka lwandle.

(ii)Ntlawa wa 17 na wona wu nga ha tirhisiwa ku vumba maengeteri ya ndhawu.
Xikombiso: kusuhi, kule

b) Maengeteri ya mukhuva

Maenegeteri lawa ma komba mukhuva kumbe maendlelo lama riendli ri tirhaka ha wona. Tinxaka ta maengeteri ya mukhu i: ngopfu, swinene, khwatsi.

c) Maengeteri ya nkarhi

Maengeteri ya nkarhi ya komba nkarhi lowu swilo swi hemeleleke ha wona. Man'wana ya maengeteri ya nkarhi hi lama landzelaka: nan'waka, n'wexemu, tolo, namuntlha ni man'wana lama mi ya tsundzukaka.

Mabumabumeri

Mabumabumeri i swihluvi swa mbulavulo leswi bumabumelaka riviti. Mabumabumeri ya engetela nhlamuselo ya riviti kumbe risivi leri tirhisiweke eka xivulwa kumbe swivulwa.

Eka Xitsonga ku na tinxaka tinharhu ta mabumabumeri ku nga:

(a) Ribumabumeri ra rihlawuri
(b) Ribumabumeri ra rifuwo/vun'wini
(c) Ribumabumeri ra riengetelo
(d) Ribumabumeri ra ntsengo

Ribumabumeri ra rihlawuri

Eka Xitsonga rihlawuri ri hlawula maviti kumbe masivi mayelana na leswi landzelaka:

a) Nkoka
b) Vukulu

Rihlawuri ri vumbiwile hi

(i) Switwananisi swa rihlawuri
Xikombiso: leti-,ti-, lava, va na byi-

(ii) Misinya ya rihlawuri
Xikombiso:-kulu, -nene, -mbisi.

a) Ribumabumeri ra rihlayi

Ribumabumeri leri ri hi komba nhlayo kumbe ntsengo wa swilo swo karhi.
Swikombiso: tinharhu, yin'we, sweswo sweswo.
Ndzi kumile nyimpfu **yin'we** enoveni.
Va dlayile tihomu **tinharhu.**

b) Ribumabumeri ra rifuwi

Ribumabumeri ra muxaka lowu ri vumbiwa hi xitwananisi xa mfuwo lexi hlanganaka na nsinya wa mfuwo.

(i) Switwananisi swa mfuwo hi leswi: ya, ta, swa, wa, sweswo sweswo.
(ii) Misinya ya mfuwo hi leyi landzelaka:-rhu,
Nhlangano wa switwananisi swa mfuwo na misinya ya mfuwo wu vumba ribumabumeri ra rifuwi.
Xikombiso:
Ta + -nga > tanga
Ya + -kwe > yakwe
(iii) Mavitavito na maviti ya nga vumba mabumabumeri ya mfuwo loko ya tirhisiwa ni switwananisi swa mfuwo.
Xikombiso
Mbazima wa Baloyi
Swifaki swa Mafemani

(iv) Masivi ma nga tirhisiwa na switwananisi swa mfuwo ku vumba mabumabumeri ya mfuwo.
Xikombiso:
Vuswa bya mina
Swifaki swa lava

(v) Rihlayi ri nga tirhisiwa ku vumba mabumabumeri ya mfuwo.
Xikombiso:
Tihuku ta van'wana

(vi) Maengeteri ya ndhawu ya nga vumba mabumabumeri ya mfuwo:
Xikombiso:
Vafana va kwala

(vii) Vundhawu na byona bya swi kota ku vumba mabumabumeri ya mfuwo
Xikombiso:
Swiharhi swa le nhoveni.
Vana va namuntlha

c) Ribumabumeri ra riengetelo

Ribumabumeri ra rixaka leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xitwananisi xa kona lexi fanaka na risivikomba. Xitwananisi lexi xi tirhisiwa na nsinya wa riendli.
Xikombiso:
Lava hlevaka
Leti fambaka

Ribumabumeri ra ntsengo/rihlayi

Ribumabumeri ra muxaka lowu ri hi komba nhlayo ya nchumu wo karhi.
Xikombiso: Ndzi kumile tihuku **tinharhu** eka Chukucha loko ndzi fika.

Maencisi

Maencisi i marito lama fanaka na mahlamari, ntsena wona ya kombisa leswi endliwaka hi riendli hi ndlela yo tsakisa. Hakanyingi maencisi ya tala ku tirha na xiritwana **ku**

Tinxaka xa maencisi

Ku na tinxaka to hlayanyana ta maencisi. Tinxaka leti ta maencisi ti nga avangyisiwa hi mintlawa leyi landzelaka:

(i) Maencisi lama nga na peletwana rin'we

Swikombiso:
pha! go! bu! Zwe! Mho!

(ii) Maencisi lama nta na mapeletwana mambirhi
Swikombiso:
khege! hemu! rhwembu! tlheke! tlhengu! dlomu!

(iii) Maencisi lama nga na mapeletwana manharhu
Swikombiso:
bahasa! lakahla! tititi!

(iv) Maencisi lama nga na mapeletwana ya mune
Swikombiso:
nakanaka! bulumuku! kakatsuku! xalamuku! Phurumuku!

(v) Maencisi man'wana ya vumbiwa hi ku vuyelerisa riencisi rin'we kambirhi kumbe ko tala
Swikombiso:
ninginingi! tikitiki! galagala!

Matirhiselo ya maencisi

Maencisi ya tirhisiwa etindhawini leyti ya faneleke tona. Riencisi rin'wana na rin'wana ri fanele ku tirhisiwa mayelana na leswi risivi kumbe riviti ri endlaka swona. A swi talanga leswaku riencisi rin'we ri tirha ku hlamusela swilo swimbirhi swo hambana leswi endliwaka hi risivi kumbe riviti ri ri rin'we.

Swikombiso swa matirhiselo ya maencisi:

(i)Va bile mufana a sala a lo nakanaka!
(ii)Mpfundla wu lo na ku bulumuku, mbyana ya Mashosho yona.
(iii)Makhamba ma lo na vona maphorisa ma lo bamfee!

Swihluvi swin'wana swa mbulavulo swi nga pfelela eka maencisi:

(i) Maendli ya nga vumbiwa hi maencisi

Swikombiso:

Riencisi	**Riendli**
khege!	-khegela

gi!	-gimeta
gu!	-bukuta
dliti-dliti	-dlitadliteka
dlomu!	-dlomuta

(ii) Maviti lama tumbulukaka eka maencisi

Swikombiso:

Riencisi	**Riviti**
dlomu!	vudlomudlomu
xalamuku!	nxalamuko
bantsheke	xibantsheke

Tsundzukani leswi:
Matsalelo ya maencisi ya hikahatiwa ku fana na mahikahatelo ya mahlamari. Loko riencisi kumbe rihlamari ri ri emakumu ka xivulwa kumbe ri tirhisiwa ri ri roxe ku tirhisiwa xihikahati xa xihlamari(!); kasi loko rihlamari kumbe riencisi ri sungula xivulwa kumbe ri ri exikarhi ka xivulwa ku tirhisiwa hikohefemulo (,)

Swikombiso:
(i)Yoo, va dlayile mudyondzi wa xikolo xa hina.
(ii)Loko ndzi fika vanhu hinkwavo a va lo thwililili!

Maendli

Maendli i marito lama hi byelaka leswi endlekaka kumbe leswi humelelaka. Maendli ya hi komba leswaku nhlokomhaka yi endla swin'wana kumbe xiendliwa xi endleriwa swin'wana. Maendli a ya swi koti ku tirha ya ri woxe, ya tirha na switwananisi, swipfuneti kumbe ni swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

Tinxaka ta maendli

Ku na tinxaka to hambanahambana ta maendli, tinxaka leti ti avanyisiwile hi nhlayo ya mapeletwana lama kumekaka eka riendli rin'wana na rin'wana.tinxaka ta kona hi leti landzelaka:

(i) Maendli lama nga na peletwana rin'we

Xikombiso: -dya; -twa; -wa ; -fa na man'wana .

(ii) Maendli lama nga na mapeletwana mabbirhi

Xikombiso: -tirha; -sweka; - yiva;; - huhwa; -hlamba na man'wana.

(iii) Maendli lama nga na mapeletwana manyingi. Lama I maendli lama nga na mapeletwana manharhu kumbe ku tlula.

Xikombiso: -tsutsuma; -yimbelela; -vulavula, -hangunuxa na man'wana.

Marhavi ya maendli

Eka giredi ya le hansi mi dyondzile hi maendli, mi tlhela mi dyondza hi marhavi ya maendli, kutani sweswi mi ta endla mpfuxeto hi marhavi ya maendli.

Tinxaka ta marhavi ya maendli

1. Rhavi ra Xikongomelo

Rhavi leri ri komba leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo

Rhavi leri ri tihlawulekisa hi xilandzi –**el**-. Xik: tirh***el***a, tsal**el**a

2. Rhavi ra Xitwisiwo

Rhavi leri ri komba leswaku nchumu wun'wana wu xangeriwa swin'wana.

Rhavi leri ri vonaka hi xilandzi –**iw**-. Xik: rhum**iw**a; lum**iw**a

3. Rhavi ra Xihlamulano

Rhavi leri ri hi komba leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hi ndlela yo tlheriselana.

Rhavi leri ri vonaka hi xilandzi -**an**-/-**anan**-. Xik: hlev**an**a; b**anan**a

4. Rhavi ra xivangelo
Rhavi leri ri komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana.
Rhavi leri ri tihlawulekisa hi xilandzi –**is**-. Xik: rhwa**ris**a; amba**ris**a.
Rhavi leri nkarhi wun'wana ri nga tirha hi ndlela leyi: ambe**x**a; pfu**x**a

5. Rhavi ra Xidzimelo
Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka.
Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xilandzi –isis-. Xik: he**tisis**a; von**isis**a

6. Rhavi ra Xivuyevuye
Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi endliwa ko tala.
Rhavi leri ri tirhisa xilandzi –**etel**-. Xik: tirh**etel**a; khom**etel**a.

7. Rhavi ra Ntsongahato
Rhavi leri ri komba leswaku leswi endliwaka swi endliwa hi vuntsongo
Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xilandzi xa ntsongahato -**nyana.** Xik: dyana**nyana;** tsala**nyana**

8. Rhavi ra Xitlhandlulo
Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi tlheriseriwa lomu yi humaka kona.
Rhavi leri ri tirhisa xilandzi –**ul** na -**ulul**-. Xik: tlhav**ul**a; sim**ul**a

9. Rhavi ra Xikotelo /xiendleko
Rhavi leri ri komba leswaku mhaka ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha.
Rhavi leri ri vumbiwa hi swilandzi –**ek**- na –**akak**-. Xik: tswal**ek**a; rhum**ek**a

10. Rhavi ra Xitlhelelo
Rhavi leri ri komba leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona.
Rhavi leri ri vumbiwa hi ku tirhisa xirhangi xa xitlhelelo **ti**-. Xik: **t**irhandza; **t**ivona

Mahlanganisi
Mahlanganisi i marito lama hlanganisaka swivulwa swimbirhi kumbe swinyingi.
Mahlanganisi ya tala ku hlanganisa xivulwa-hosi /xivulwanankulu ni xivulwananandza.
Rihlanganisi ri nga boha swivulwa swimbirhi kumbe swo tala.
Xikombiso: U ta pasa loko wo hlaya tibuku.
Va n'wi bile, hikuva a karhata , kambe a nga vavisekaka.
Rihlanganisi ri nga kumeka eku sunguleni ka xivulwa.
Xikombiso : Leswaku u ta kota ku kuma bazi, wo hatla u suka.

Rihlanganisi ri nga tirhisiwa eka xivulwa xin 'we.
Xikombiso : kumbe u ta n'wi kuma.
Man'wana mahlanganisi hi lama : hambi, hikokwalaho, hiloko, naswona, nakambe, hilaha, kasi na man'wana.

Masivi

Risivi i rito leri kotaka ku yima evundhawini bya riviti ri tlhela ri tirha ntirho wa riviti ra kona. Ku na tinxaka tinharhu ta maviti. Tinxaka ta kona hi leti landzelaka :

Risivinene

Risivi leri ri vumbiwile hi xilandzi xa risivi –***na***, lexi rhangeriwaka hi xiphemu xa xitwananisi xa risivi eka masivi ya munhu wa vunharhu ni xiphemu xa risivi –***o***.
Xik: rona, vona, swona, byona.

a) Matirhele ya risivinene

Risivinene ri nga tirhisiwa hi tindlela leti landzelaka:

i) Ku va nhlokomhaka. Xik:tona ta rima, vona va dya.
ii) Ku va xiendliwa. Xik: ndzi ba tona, va xanisa dyona.
iii) Ku tiyisisa leswi hi swi vulaka hi nga tirhisa risivi xikan'we na riviti ra kona. Xik: vanhu vona va bihe timbilu, tona timbyana ta luma.
iv) Loko hi ri tirhisa ni swin'wana swihluvi swa mbulavulo. Xik: vona lavakulu, dyona i dyinene.

(b) Masivintalo

Ku na tinxaka tinharhu ta masivintalo

i. Lama endliweke hi rimintsu (-***HINKWA***-)
Eka rixaka leri ku tirhisiwa swiaki swo twananisaleswi engeteriwaka endzhaku ka rimintsu /-***HINKWA***-/
Xik: hinkwayo, hinkwavo, hinkwaswo.

ii. Lama endliwaka hi nsinya -***xe***
Masivintalo lama na wona ya ni swiaki swo twananisa leswi hi swi kumaka eka masivinene, kambe munhu wo sungula ni wa vumbirhi swiaki leswi a swi fani. Xik: ndzexe, wexe, voxe.

iii. Lama endliweke hi rimintsu ***swa***-
Masivi lama ya fana ni lama endliwaka hi nsinya –xe, kambe eka rixaka leri rimintsu swa- ra rhangisiwa eka swiaki swo twananisa
Xik: swanga, swenu, swavo.

(c) Masivikomba

Masivikomba ya komba tindhawu tinharhu laha ku nga na xivulavuri, laha ku nga na xivulavulelwa ni le kule.

Matirhisele

Masivi ma nga tirhisiwa ku dzimelela mhaka hi ndlela leyi:

i) Hi ku tirhisa risvinene na risivikomba Xik: yena loyi, vona lava.

ii) Hi ku tirhisa masivinene mambirhi na risivikomba rin'we. Xik: tona tona leti > totoleti, rona rona leri > roroleri.

Nkarhi wun'wana masivinene manharhu ya nga tirhisiwa na risivikomba rin'we. Xik: rona rona rona leri >rororoleri

Ku hlaya na ku langutisa

Ku hlaya xitshuriwa swi dyondzisa vadyondzi ku va na vuswikoti,vutitshembi, ku va vahlayi vo xopela, vatsari, vaamukeri va vuxiyaxiyisisi na vatumbuluxi va switshuriwa. Leswi swi katsa ku yingisela, ku hlaya, ku langutisa hi vuxiyaxiya, ku xopaxopa switshuriwa na ku twisisa ndlela leyi switshuriwa swi tumbuluxiweke hi yona na ntikelo wa swona. Ku dyondza hi vuxoperi swi endla leswaku vadyondzi va hluvukisa vuswikoti byo hlela switshuriwa.

Xikombiso xa xitshuriwa

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Saleleni, xisivarhumbu xa Magezi na Nwa- Hlengani eka vamatlhari va ntlhanu, u na khume tsevu wa malembe. Saleleni u le ka giredi 11 exikolweni xa le henhla xa Nhongayin'we, etikweni ra ka Mahimu emugangeni wa ka Khatele. Emugangeni lowu ku bombiwa hi vukhomba. Vanhwana va kona loko va tshamile a va buli hi swa xikolo kambe va bula hi vukhomba. Leswi swi endla leswaku timhaka ta dyondzo ti va ehansi, ta vukhomba ti famba emahlweni. Saleleni na yena tanihi vanhwana van'wana a swi navela ku khomba kambe vatswari va yena a va nga swi lavi hikuva a va swi tiva leswaku evukhombeni a ko va na nchumu xa nkoka. Laha ku nga na swa nkoka hi le xikolweni. Vatswari va yena va ringetile ku n'wi kombisa leswaku va ta n'wi endlela nkhuvo lowukulu wo tlangela siku ra ku velekiwa loko o heta 21 wa malembe a nga se tlakula. Saleleni a twa swi hlwela sweswo hikuva a jahe ku khomba naswona a chava leswaku vanghana va yena va ta n'wi hleka va n'wi vula xivuri.

Saleleni a ri na mutwa lowu a wu tlhavile mbilu ya yena, siku rin'wana u kale a xi vindza a ya eka vatswari va yena a ya kombela leswaku va n'wi pfumelela a khomba hambi o ya khomba emitini. Saleleni u vule leswaku yena u tsakela ku khomba hikuva loko a nga khombi u ta phora hi donki, hikuva hinkwavo vanhwana va muganga va khombile u ta va a lo sala yexe naswona u tsakisiwa hikuva siku va humaka u ta kuma tinyiko to tala. Vatswari va yena va ringetile ku n'wi komba leswaku swiambalo a nge swi kumi hikuva vona ava yi etikhombeni ku ya kandziya van'wana, va hetelele va n'wi byele leswaku phela loko a vona vanhu va ri karhi va kandziya i xitokofela. Eka sweswo hinkwaswo u tiendle n'waninginingi ma ka tindleve, u lo na twa leswaku n'wana hahani wa yena u nghenile, o nyenga a ya xothela.

Loko vatswari va yena va swi twile, a va dyile makala. Va sukile va n'wi landza va fika va ku a humi hikuva vona a va na mali yo tlanga hi yona va endla swa vukhomba. Vatswatsi va le mugangeni va vule leswaku loko a kala a xothela a nga ha humi hikuva loko o huma u ta penga. Vatswari va yena va vule leswaku vona a va nga tingheni ta

n'wana wo ka a nga twi kambe hahani wa yena va vuye va tiboha ku swi yimela. Loko ku ya hela vhiki Saleleni se a kolwe hi yo oxa hi leswi a swi humelela endlwini, hi kona a nga vuya a swi vona leswaku vanghana va xisa hikuva leswi a va swi hlamusela leswaku swi humelela evukhombeni na xin'we a xi vanga tano, leswi yena a nga swi vona a ko va maxangu. Saleleni se a swi lava ku huma kambe a swi nga ha endleki hikuva mati a ma halakile a ma halakile. U twile ku vava ku tlula mpimo hi siku leri a nga huma hi rona hikuva ku pfumaleke na un'we wo n'wi susa mihlolo a n'wi kandziya. Hahani wa yena va lo ringeta ku n'wi xavela swiambalo swo huma a ambarile swona ntsena. Hi siku leri, Saleleni u dyondzile leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo hikuva se a hundzukile xihlekiso etikweni hinkwaro hi leswi nga humelela. Ku suka kwalaho u yile a ya kombela ku rivaleriwa eka vatswari va yena, a tlhela a va tshembisa leswaku u ta dyondza xikolo. Hakunene u ve a dyondza xikolo, laha a nga pasa hi tinyeleti loko a fika eka giredi 12. Leswi swi tsakisile vatswari va yena, kutani va n'wi dyondzisile xikolo ku ya emahlweni ku kondza a va muchuchisi.

Swivutiso

Hlamula swivutiso leswi landzelaka hi ku tirhisa xitshuriwa lexi nga laha henhla.

a) Saleleni a ri n'wana wa vungani?
b) Ku yingisa swi tlula magandzelo. I xigaririmi muni naswona xi vula yini ?
c) Hi swihi leswi vanhwanyana va le mugangeni wa ka va Saleleni a va bomba hi swona ?
d) Xisivarhumbu swi vula yini?
e) Nyika mavizweni wa vamatlhari.
f) Kuma rito rin'we endzimaneni leri vulaka munhu wo ka a nga khombanga.
g) Loko ko va na nhwana wo fana na Saleleni u nga n'wi tsundzuxa yini ?
h) Nyika tinhlamuselo ta marito lawa: xothela, kandziya, vatswatsi.
i) Xana swi vula yini leswi: n'waninginingi makala tindleve.
j) Hi yihi dyondzo leyi u nga yi dyondza eka xitshuriwa lexi.
k) Hlamula HI SWONA kumbe A HI SWONA, kutani u seketela nhlamulo ya wena. leswi nga endla hi vatswari va Saleleni a swi nga ri kahle.

Tinhlamulo

(a) A ri n'wana wa vutsevu.
(b) I xivulavulelo naswona xi vula leswaku munhu u fanele ku yingisa loko a layiwa kumbe a kombiwa ndlela.
(c) A va bomba hi vukhomba.
(d) Xisivarhumbu swi vula rikotse.
(e) Vaswirhundzu.
(f) Xivuri.

(g) Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a nga naveli ku khomba hikuva a swi vuyerisi nchumu, kambe a naveli ku dyondza xikolo.
(h) Xothela> ku nghena endlwini ya khomba u nga si khomba hi xikongomelo xo ya khomba. Kandziya > i ku nyikiwa tinyiko hi siku ro huma evukhombeni, vatswatsi > vavasati lavakulu swinene.
(i) Munhu wo ka a nga yingiseli loko a byeriwa.
(j) Ndzi dyondze leswaku munhu u fanele a yingisa vatswari va yena.
(k) A hi swona, va endlile kahle, hikuva ku navela ka vona a ku ri leswaku a dyondza xikolo. A ta kota ku titirhela.

Swigaririmi/swikhavisaririmi

Swigaririmi swi ndlandlamukisa no fuwisa ririmi ra Xitsonga. Swigaririmi swi endla leswaku vayingiseri va kokeka rinoko loko xivulavuti xi ri karhi xi vulavula. Swi tlhela swi kota ku khavisa matsalwa ya va eka xivumbeko xa le henhla. Eka Xitsonga ku na swigaririmi swo hambanahambana ku katsa na leswi landzelaka :

Swisasi

Eka Xitsonga ku na marito lama nga vulekiki exikarhi ka vanhu. Marito lama ma twala ma ri tinhlamba eka vayingiseri. Hi nga siva marito lama hi swisasi.

Swikombiso:

N'wana u babile > N'wana u humile.
Hahani u file > Hahani u lovile/hundze emisaveni.

Swivulavulelo

Swivulavulelo swi ndlandlamuxa ririmi ra hina ra Xitsonga. Swivulavulelo swi fanele ku tirhisiwa etindhawini leti faneleke. Swivulavulelo swi tirhisiwa ku fananyana na swigego hikuva tinhlamulo ti tumberile. A hi fanelanga ku swi tirhisa muhulahula

Xikombiso:

- Ku dya marhambu ya nhloko.
  Nhlamulo: ku ehleketa.
- Ku ba u kokela
- **Nhlamulo: Ku kuma swilo hi xitalo.**
- Ku ba mati tingwenya ti etlela
  Nhlamulo: ku diza
- Gezani u dye virivi
  Nhlamulo: Gezani u hlundzukile.
- Mihloti va n'wi pfale nomo

Nhlamulo: Mihloti va n'wi miyetile.

Mavulavulelo yo tirhisa swivulavulelo

Xikombiso

- Gezani u na vuswikoti byo vulavula > Gezani u kota ku vulavula
- Manana u dyiwe hi misava > Manana u lovile.
- Kokwani u ye muya a nga ha vuyi > Kokwani u hundzile emisaveni/ u lovile.
- Ti dya muhwani > Vanhu va endla hi ku rhandza.
- Tatana u xurhile > Tatana u dakwile.

Swigego

Swigego i swigaririmi leswi nga kongomiki xiyimo xa swilo hi laha xi nga yimisa xiswona. Swi papalata mhaka swi yi vula hi ndlela yo tumbela. Looko munhu a nga tivi Xitsonga a nga hleviwa a ri na vavulavuri hi swivulavuri leswi tirhisaka marito yo tumbela.

.

Xikombiso:

- Wanuna loyi i nguluve > Wanuna loyi u fele hi nsati.
- Gezani i wansati > Gezani wa nyenyela.
- Mantombi u ndzi be nhloko > Mantombi u ndzi kanganyisile.
- Fofoza i ngwenya > Fofoza u na matimba.
- Tintswalo i sekwa > Tintswalo u na marhengwe.

Swivuriso

Swivuriso i swivulwa leswi vulaka mhaka hi vuenti. Swivuriso na swina swi yelananyana na swigego hikuva tinhlamulo ta swo na ti tumberile.

Swikombiso

- Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we
  Nhlamulo: Munhu a nga heli matimba hi khombo rin'we
- Vusiwana byi na xilandzo
- Nhlamulo: loko u ri xisiwana hambi u ringeta ku tiantswisa a swi pfumeli.
- Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana
  Nhlamulo: Vatswari va ekhombyeni hikwalaho ka n'wana.
- Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni
  Nhlamulo: N'wana u tekela swiendlo swa vatswari.
- Nyoka yo yi vona a yi lumi
  Nhlamulo: Loko munhu a lava ku endla van'wana swo biha,

kutani va hatla va n'wi vona a nga ha swikoti ku ya emahlweni a endla leswi a swi kunguhateke.

Swithathelo

Eka xithathelo munhu wa swi kota ku vula mhaka a tlhela a engetela. Hi marito man'wana ku tirhisiwa swivulwa leswi tirhisiwaka ku hlamusela mhaka yo karhi yo tlula mpimo.

a) Va ka Mabunda va khida endzeni ka xidziva xa mali.
   Nhlamulo: Va ka Mabunda van a mali yo tala.
b) Basani u saseke wonge u hlamba hi masi.
   Nhlamulo: Basani u saseke ngopfu.
c) Hi dye nyama hi tlhela hi raha.
   Nhlamulo: Va dye nyama yo tala.
d) A ku pfumaleka na vuphelo bya marha
   Nhlamulo: A ku tele ngopfu.
e) Vanhu a ku ri vusokoti
   Nhlamulo: Vanhu a va tele ngopfu.

Swikhomelavito

Swikhomelavito swi tsemakanya mhaka leyi hlamuseriwaka.
Xikombiso:

- Ndzi vuye hi John Hlungwane
  Nhlamuselo: Loko munhu a vula leswaku u vuyile hi bazi ra John Hlungwani.
- Xikolo xa hina xi dyondzisa tidyondzo to tala
  Nhlamuselo: Loko hi vula leswaku ku dyondzisiwa tidyondzo to tala exikolweni xa vona.

Xikatsatinhlamuselo

Eka Xitsonga ku na marito lama ma swi kotaka ku hlamusela swilo hi ndlela leyi nga riki erivaleni. Mikarhi yo tala marito lama ma veka muhlayi kumbe muyingiseri empfhukeni a nga ha tivi lexi nga kona.

a) U ta twa u nga twi.
b) Nkondzo malahla, nkondzo mahanyisi.

Swifananisi

Swifananisi swa Xitsonga swi ni nhlamuselo yo fananisa maviti mambirhi kumbe yo tala. Swifananisi swi sasekisa ririmi ra hina.
Tinxaka ta swifananisi
Swifananisi leswi toloveriweke ku tlurisa

(a) Ku biha wonge I kuwa ra ndlala.
(b) Nhlulo u nonoka wonge I rimpfani
(c) Hahani va tshwuke wonge I xipene.

Swifananisi swin'wana swi nga ha vonaka hi swiaki leswi: fana ni, bya, ingi, onge, swa, tanihi naswin'wana.

(a) Rito u lale tanihi nsuna ya vuxika.
(b) Risuna u kala bya phorisa ra Mukula.
(c) Rifuwo I ntime ku fana ni xiringa.

Vumunhuhato

Hakanyingi eka xikhavisaririmi leri swilo leswi nga ri ki vanhu swa munhuhatiwa swi va eka xivumbeko xa munhu. Hakanyingi swilo leswi vekiweke eka xivumbeko xa munhu swi tala ku tivulavulela.

(a) Mina N'wandlopfu ndzi hosi ya swihari.
(b) Xikandza xa misava a xi khwayekile hi timpfula leti neke lembe leri.

Xiyimelanchumu

Xiyimelanchumu I rhavi rin'wana ra swigego, xiyimelanchumu I rito leri fularhelaka nhlamuselo ya rona, kambe ri hlamusela swin'wana leswi nga tumbela.
Xiyimelanchumu I rito leri nga nyikiki nhlamuselo ya rona, kambe ri tisa nhlamuselo ya swin'wana swo hambana ni leswi rito ra kona hi ri tivaka ri vula swona.
Xikhavisaririmi lexi xi kumeka eka switlhokovetselo.ku fana na loko mutlhokovetseri a vula valungu a ku I rimenyo.

(a) Xigalana lexi xi hanya hi fole ra Maluleke swi vula leswaku munhu loyi a nga pfi a xava fole u tshamela ku dzaha fole ro nyikiwa hi Maluleke.
(b) Nyoka leyi va nge I Bohani hi yona yi nga ndzi khomisa hi maphorisa. Swi vula leswaku Bohani hi yena a nga va hlevela ku kondza vat a ku ndzi khoma.

Ku hlaya na ku langutisa

Matsalwa

Matsalwa i tibuku leti hlayiwaka ku twa hi mahungu kumbe timhaka to hambana hambana. Ku na matsalwa lama nga lo tshuriwa ntsena kwala phepheni, kambe entiyisweni vanhu va kona va nga ri kona,va lo vumbiwa hi vutlharhi bya miehleketo ni vutlharhi bya mutsari.Nkarhi wun'wana hi hlaya hi ta leswi humelelake hi ntiyiso.
Ku hlaya matsalwa swi na nkoka hikuva hi kuma vutivi hi dyondza swo

hambanahambana eka wona swo fana na m atimu, ikhonomi, minfumo na swin'wana swo hambanahambana. Nkarhi wun'wana ya hi pfuna ku hundza eka swiyimo swo karhi, kasi nkarhi wun'wana ya hi susa xivundza.

Tinxaka ta matsalwa

Tsundzukani tinxaka ta matsalwa leti mi ti dyondzeke eka tigiredi leti hundzeke. Mi dyondzile hi tinxaka ta ntlhanu ku nga novhele, swihungwana, ntlangu, vutlhokovetseri na matsalwa ya ndhavuko.

Novhele

Novhele i rixaka ra matsalwa lama tsariweke ma hlamusela hi ta vutomi bya vanhu. Eka novhele hi hlangana na swimunhuhatwa leswi hi swi vonaka hi mahlo ya miehleketo, hi swi vona swi ri karhi swi endla migingiriko yo karhi onge swa hanya hakunene.

Hakanyingi ximunhuhatwankulu xa velekiwa, xi kula xi teka kumbe xi tekiwa nkarhi wun'wana xi nga lova. Hi marito man'wana ximunhuhatwankulu xi kumeka eku sunguleni ka tsalwa ku fika emakumu ka rona, xi ri karhi xi endla migingiriko yo karhi wonge xa hanya hakunene. Novhele yi vulavula hi hungu rin' we tsalwa hinkwaro. Swimunhuhatwa swi vulavuleriwa hi mutsari.

Mudyondzi u fanele ku kota leswi landzelaka:

- Ku humesa mongo wa tsalwa
- Ku humesela erivaleni xikongomelo xa tsalwa
- Ximunhuhatwankuu na swimunhuhatwa swin'wana
- Ntlimbonkulu wa tsalwa.
- Vuxaka lebyi nga kona laha hehla kun'we na nhlokomhaka.

Mpaluxo

Mpaluxo i nhlamuselo ya mutsari laha a humelerisaka swimunhuhatwa swa yena kahle lero hi ka hi tiva na mavito ya swona na swiyimo swa swona na lomu swi tshamaka kona.

Mbangu

Mbangu swi vula ndhawu laha swimunhuhatwa swi kumekaka swi hanya kona.Mbangu wu fanele wu kota ku humelerisa leswaku swilo swi humelela ematikoxikaya kumbe emadorobeni.

Swimunhuhatwa

Swimunhuhatwa i vanhu lava va humelerisaka timhaka eka tsalwa ra kona. Ku na swimunhuhatwankulu na swimunhuhatwantsongo. Loko ko va hava xiyenge lexi, tsalwa kumbe xitori xi nge vi kona. Hi langutele leswaku ximunhuhatwankulu xi va na migingiriko yo endla mhaka yo karhi, Swimunhuhatwantsongo swi fanele swi vonaka swi ri swirhalanganya swi vangela ximunhuhatwankulu ntlimbo.

Ntlimbo

I xiyimo xo tika lexi yimaka endleleni ya ximunuhatwankulu leswaku swi nga xi oloveli ku fikelela leswi xi lavaka ku swi fikelela. Loko ko va hava xiyimo xo tani, ku hava tsalwa, kumbe tsalwa ra kona, ri nge koki rinoko ra vahlayi

Xitshunxo

Xitshunxo i ndlela leyi ximunhuhatwankulu xi kotaka ku fikelela swikongomelo swa xona. Vahlayi va fanele va kota ku hefemula kahle, mimoya ya vona yi tshamiseka hikokwalaho ka ku humelela ka ximunhuhatwankulu eka ntlimbo wa xona. Vahlayi va fanele ku xiyaxiya swinene xitshunxo xexo, va amukela kumbe va sola matshunxelo ya ntlimbo.

Nyimiso

Nyimiso eka novhele swi vula ntlimbo lowu wu kokaka rinoko ra muhlayi, a va na ku langutela leswaku xana xiyimo lexi xi ya helela kwihi, kambe mutsari a tshika mhaka yoleyo emoyeni, swi salela muhlayi ku ehleketelela lomu mhaka yi nga vaka yi helele kona.

Hikwalaho loko mi hlaya novhele, hlayani mi ri na nkongomeo wa ku kumisisa leswaku xana.

(a) Swimunhuhatwa i swingani, i vamani mavito ya swona, swi endla yini?

(b) Ximunhuhatwankulu i mani, xi hlangana na ntlimbo muni? Wu vangiwa hi yini?

(c) Vanhu va ndhawu leyi ximunhuhatwankulu xi hanyaka kona, i vanhu va njhani, va tshama eka ndhawu ya njhani ya mahanyelo ya muxaka muni?

(d) Ntlimbo lowu ximunhuhatwankulu xi hlanganaka na wona wu helela kwihi, naswona, xana wu na xintshuxo xo khorisa ke?

(e) Xitayili xa mutsari wa xona, hi lexa muxaka muni? U tirhisa ririmi ro gega, swivuriso kumbe ririmi leri tirhisiwaka masiku hinkwawo ke?

Swihungwana

Swihungwana i tsalwa leri nga na switori swo tala swo hambana hambana. Laha na kona ku na swimunhuhatwankulu na swimunhuhatwantsongo kambe migingiriko ya kona ya komisiwa swinene hikuva eka tsalwa rin'we ku fanele ku nghena switori swo tala swo vulavula hi timhaka to hambana. Na kwala swimunhuhatwa swi endla migingiriko yo karhi wonge swa hanya kasi swo hanya emiehleketweni ya mutsari. Hakanyingi xihungwana xi helela emoyeni laha muhlayi a faneleke ku tihetisela leswaku ku nga va ku humelele yini?

Ntlangu

Ntlangu i tsalwa leri na rona ri hi hlamuselaka, kumbe ri hi byelaka timhaka ta ximunhu. Eka tsalwa leri, swimunhuhatwa swo tivulavulela hi swoxe. Eka tsalwa leri, swimunhuhatwa swa vulavurisana, swi hlamulana hi tindlela to hambanahambana. Nkarhi wun'wana swi burisana hi tindlela leti landzelaka: ya rirhandzu, yo chavisa, yo hlekisa na tin'wana tindlela. Loko mi fanele ku hlaya ntlangu, leswaku wu ta mi nandzihela mi fanele ku tiveka eka swiyimo swa swimunhuhatwa.Tsalwa leri mi nga ri tlanga exitejini, nkarhi wun'wana ri nga tlangiwa eka xiyanimoya.

Ntlangu wa filimi

Dyondzo y filimi i dyondzo leyi lavaka munhu loyi a nga ni vutshila swinene, loyi a nga na vuswikoti bya ku koka rinoko ra vahlaleri. Tidyondzo ta swa filimi a ti fani na ta ku hlaya novhele. Hambileswi mahlelelo ya filimi ya nga landzelelaka phetheni ya madyondziselo ya ntlangu na novhele, xiyenge lexi xi nga laha hansi xa thekiniki ya matekelo ya xifaniso exityejini na mavumbelo ya filimi swi fanele ku dyondziwa. Ku hlaya filimi hi vuxiyaxiya swi lawuriwa ngopfu hi ndlela leyi muhlaleri a tekelaka ha yona enhlokweni timhaka ta mahlelelo, matsemelo.swifaniso swo tekiwa hi khamera, mahlanganiselo ya swifaniso, malongoloxelo ya swifaniso ya swivono, vuyimbeleri, xitayili xa maambnalelo, mavoningelo na mpfumawulo.

Ku va munhu a kota ku hlaya filimi swi ndlandlamuxa swinene ndlela leyi a hlalelaka hi yona filimi. Vadyondzi va fanele ku dyondza leswi landzelaka :

- N'wangulano na matlangelo, na vuxaka bya swona na mahanyelo na nkongomelo, ku hlaya na ku tsala matsalwa ya filimi.
- Kungu, kunguntsongo, mavumbelo ya swimunhuhatwa, ntlimbo, xikongomelo na xivumbeko xa ntlangu, ku katsa na xikhovolelo, mahetelelo yo khovolela, mhaka ya ku hlamarisa na ku tshuka, na hi laha swi vumbiweke hakona.
- Tithekiniki ta matekelo ya swifaniso na mavumbelo ya filimi tani hi ku tirhisa muhlovo, tinhlokomhakantsongo, mavekelo na malongoloxelo ya swifaniso, n'wangulano, vuyimbeleri, mpfumawulo, mavoningelo, mahlelelo, ,mavumbelo, xitayele xa matekelo ya xifaniso, tithekiniki ta khamera. mafambafambiselo

Switlhokovetselo

Vutlhokovetseri i matsalwa lama eka wona mutsari a phofulaka ku titwa ka yena mayelana na mhaka yo karhi. Laha mutsari u tala ku tirhisa ririmi ro gega (swigaririmi) leswaku hungu ra yena ri ta twala kahle. Hakanyingi mutsari eka vutlhokovetseri a nga tirhisi ririmi ra masiku hinkwawo, wena tanihi muhlayi u fanele ku hlaya xitlhokovetselo ku kondza u kuma nhlokomhaka, hikuva swa endleka nhlokomhaka leyi mutsari a nga yi tirhisa yi nga vuli swona leswi a vulaka swona. Ku na tithekiniki to tala leti mutsari a nga ti tirhisaka ku humelerisa vuswikoti bya yena eka vutlhokovetseri.

Matsalwa ya ndhavuko

Matsalwa ya ndhavuko i matsalwa lama katsaka mitsheko na switekatekisano. Lawa i matsalwa lama vakokwana a va hungasa hi wona nimadyambu na vatukulu va vona loko va ri eku xuxeni. Matsalwa lama tani hileswi a ma tirhisiwa hi vakokwana ma na swiyila swo tala endzeni ka wona. Swiyila leswi a va swi veka hi swikongomelo swo karhi. Swo tala swa swiyila leswi a swi ri swo endlela leswaku vanhu va nga tshiki ku tirha va rivatiwa hi matsalwa lawa, hikuva a ma nandziha ngopfu.

Ku tsala na ku andlala

Ku tsala na ku andlala switshuriwa i mhaka leyi endliwaka hi ku famba hi magoza yo karhi. Hikwalaho i swa nkoka ku nyjka vadyondzi nkarhi wa ku humelerisa mhaka leyi hi ku va va ll.

NKOMISO WA NDZIMANA

Nkomiso swi vula ku nyika mongo wa ndzimana leyi u yi hlayeke hi marito ya wena. Munhu u fanele ku hlamusela mhaka leyi a nga nyikiwa yona hi vuxokoxoko byo anama ngopfu yena a yi hlamusela hi ku komisa. Loko hi komisa a hi fanelanga ku hlaya xivulwa hi xivulwa ivi hi komisa hi xin'we xin'we, sweswo i nkatsakanyo. Nkomiso munhu u hlaya ndzimana hi vukheta, a yi twisisa, ivi a yi tsala hi marito ya yenahi ku komisa. Nkomiso a wu fanelanga ku lahla mongo wa ndzimana. Nkomiso wu fanele ku humesa tipoyinti ta kombo.

Makomiselo

Hlaya ndzimana leyi u nyikiweke u vuyelela, u kala u kuma mongo wa yona kahle. Loko se u yi hlayile, kuma leswaku ku humelela yini laha ndzimaneni, loko se u kumile leswaku ku humelela yini, kumisisa xivangelo xa leswi humelelaka, u nga xi kuma hi ku vutisa leswaku xana leswi humelelaka swi humelela hikokwalaho ka yini? Naswona swilo swa kona swi humelerisa ku yini? Eku heteleleni kuma leswaku mhaka yaleyo hinkwayo yi helele kwihi? Loko wo kota ku hlamula swivutiso sweswo hinkwaswo u ta va u swi kotile ku humesa nkomiso wa kahle. U nga rivali leswaku ku va nkomiso wa wena wu ringanerile wu fanele ku van a kombo wa tipoyinti leti nga vuyeleriki.

Xikombiso xa nkomiso

Sorisa i mpama wa kwalomu ka makumembirhin'we hi vukhale. Se swi endla malembe manharhu Sorisa a pasile giredi 12. Sorisa a pasile hi mapaselo yo yisa eyunivhesiti, khombo ra kona, tata wa yena u arile leswaku a ya eyunivhesithi a vula leswaku u hava mali yo n'wi hakelela. Hi k uvula ka tata wa yena Sorisa a fanele a ya evukatini bya ka Maluleke lebyi vanga n'wi lavela byona a ha ri ntsongo.

Sorisa a nga tiyimiselangi ku ya evukatini, hambi leswi a ri hava jaha leri a ri n'wi tshembhisile ku n'wi teka ku tekiwa eka Maluleke a nga swi lavi. Sorisa a nga swi rhandzi ku tekiwa hi Makasela hikuva a humile hi fasitere exikolweni. Makasela a tirha ku basisa evhengeleni ra ka Spar. Magezi tata wa Sorisa na Yingwani tata wa Makasela va burile khale leswaku vana vavona va ta teka loko va ha ku velekiwa. Leswi swi endle leswaku Yingwani a lovolela n'wana wa yena a ha ri lontsongo. Leswi nsati wa Yingwani a ri n'anga, Magezi na nsati a va hamba va ya tshunguriwa mahala hikuva a va xavisile Sorisa va ku u ta tekiwa hi Makasela. Makasela a swi n'wi tsakisa

ngopfu ku va vatswari va yena va n'wi kumerile ntombi yo dyondza no saseka yena a kha a nga swi koti no tsala vito ra yena. Sorisa a nghena kereke ya EPCSA ya kwala mugangeni wa ka vona laha a ku ri na ndyangu wa ka Baloyi lowu a wu rhandza Sorisa swinene. Loko va twile hi ta nghozi ya ku va a nga yi exikolweni, va n'wi tekile va tshama na yena.

Va vuye va n'wi yisa eyunivhesiti a ya dyondzela vuyimeri bya swa nawu. Siku a nga vuya ekaya u vuyile hi movha wa manyunyu, a tlhela a fika a siyela tata wakwe mali yo ringana R5000.00. Tata wa yena a tsake ngopfu loko a vona n'wana wa yena a ri na movha a tlhela a n'wi nyika mali yo tala leyi nga se tshama a yi khoma

SWIKOMBISO SWA TIPOYINTI LETI LANGUTERIWAKA :

- Sorisa i nhwana wo saseka a tlhela a yimeka.
- Sorisa u na malembe ya makumembirhi n'we.
- Sorisa u pasile giredi 12 hi mapaselo lamo yisa eyunivhesiti.
- Tata wa yena a nga pfumelanga leswaku a ya exikolweni.
- U vule leswaku a nga na mali, naswona a lava leswaku Sorisa a tekiwa hi Makasela.
- Makasela a nga dyondzanga xikolo naswona a tirha ku basisa eka ´SPAR´.
- Magezi na Yingwani va xaviselane vana lava loko va ha ku beburiwa.
- Magezi na nsati a va hamba va ya chunguriwa eka Yingwani va nga hakeli nchumu.
- Sorisa a nga swi lavi ku tekiwa, a lava ku dyondza xikolo.
- Sorisa u tekiwile hi va ka Baloyi, lava nga ya n'wi dyondzisa xikolo.
- U vuye a pasa, a va muyimeri wa swa nawu.
- U xavile movha wa manyunyu, a tlhela a nyika tata wa yena mali ya R5000.00.

Ku tsala na ku andlala

Xitsalwana

Ku tsala na ku andlala switshuriwa i mhaka leyi endliwaka hi ku famba hi magoza yo karhi.magoza lama vadyondzi va fanelaka ku ma landzelela hi lama landzelaka:

- Va hlawula nhlokomhaka, xikongomelo na vaamukeri va mahungu ku ya hi xitshuriwa lexi nga ta tsariwa.
- Va endla mbhumbutsabyongo (brainstorm ideas) va karhi va tirhisa swilo swo fana na mimepe ya miehleketo, tichati to hlamusela mhaka na minongonoko.
- Va tirhisa swihlovo swa vutivi, va hlawula mahungu lama faneleke na ku longoloxa / kunguhata miehleketo .
- Va tumbuluxa mpfampfarhuto wo sungula lowu tekelaka enhlokweni xikongomelo, vaamukeri va hungu, nhlokomhakana rixaka ra tsalwa.

- Va hlaya mpfampfarhuto wo sungula hi vuxoperi na ku amukela switsundzuxo swa van'wana (vadyondzikulobye, vadyondzisi na lava hanyaka na vona ekaya).
- Va tumbuluxa mipfampfarhuto yo tala ku ya hilaha yi lavekaka hakona na ku pfuxeta (va tekela enhlokweni switsundzuxo).
- Va tumbuluxa xitshuriwa xo hetelela lexi pfampfarhutiweke kahle. Va anakanya kahle na ku hlela xitshuriwa xo hetelela hi vona vini, na vadyondzikulobye na mudyondzisi, va xi andlala eka vanghana, mudyondzisi, vatswari na vahoxaxandla van'wana.

Xikombiso xa xitsalwana

MEPE WA MIEHLEKETO

Loko munhu a tsala mepe wa miehleketo u tsala tinhlokomhakantsongo hinkwato leti taka emiehleketweni hi nkarhi wolowo. Loko munhu a ehleketa hungu ro karhi, u ri tsala ehansi. Tinhlokomhakantsongo leti yin'wana na yin'wana yi fanele ku yimela ndzimana. Loko u fanela ku tsala tipheji timbirhi ta xitsalwana, i swa nkoka ku tsala nhungu wa tinhlokomhakantsongo. U nga tirhisa ndlela yin'wana na yin'wana ku dirowa mepe wa wena wa miehleketo.mepe wa miehleketo wu nga vuriwa mpfapfarhuto, hikuva munhu a nga mpfapfarhutisa swin'wana na swin'wana leswi a swi lavaka. Xikombiso xa mepe wa miehleketo:

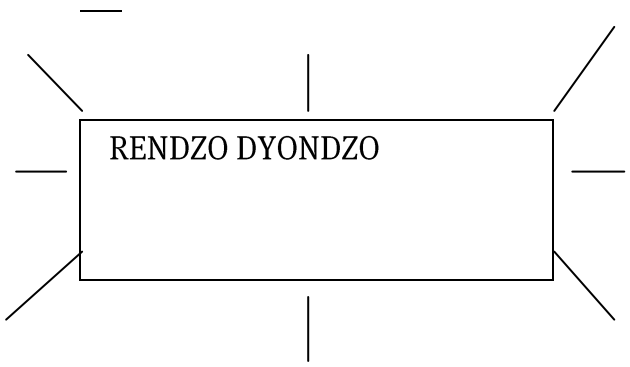

Pulani

Endzhaku ka ku endla mpfapfarhuto, munhu u tsala pulani. Eka pulani hi laha munhu a sungulaka ku longoloxela tinhlokomhakantsongo ta yena leti a ti pfapfarhuteke eka mepe wa miehleketo. Laha munhu u sungula ku pulana leswaku eka tinhlokomhakantsongo ta yena ti ya longolokisa ku yini? Hi yihi yi faneleke ku sungula , ku landzela tihi naswona ku ya hetelela yihi?

1. Siku, nkarhi na ndhawu laha a ku yiwa kona.
2. Mafambelo ku suka ekaya ku ya fika eriendzweni.
3. Leswi nga humelela eriendzweni hi siku ro sungula.
4. Leswi nga humelela hi siku ra vumbirhi.

5. Leswi nga humelela hi siku ra vunharhu.
6. Hinkwaswo leswi nga ndzi tsakisa.
7. Leswi nga ndzi tsakisangiki.
8. Mavuyelo ku suka eka riendzodyondzo ku ya fika ekaya.

Xitsalwambiko

Switsalwambiko naswona tanihi switsalwana swa fanela leswaku swi kunguhatiwa. Xitsalwambiko xin'wana na xin'wana xi fanele ku kunguhatiwa.xitsalwambiko na xona xi fanele ku rhanga xi pfapfarhutiwa, kutani ku tsariwa pulani. Xikombiso xa tsalwavutitivisi/ tsalwavun'winyi/ tsalwavutihlavuteri/ CV.

Pulani

1. Vuxokoxoko bya vun'winyi.
2. Vuxokoxoko bya swa tidyondzo.
3. Vuxokoxoko bya swa ntirho
4. Vuxokoxoko bya migingiriko yin'wana.
5. Mitolovelo yo hungata
6. Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko.

Xikombiso xa tsalwavutitivisi

TSALWAVUTITIVISI (CV) RA MUYIMERI PRECISE MJUVI

VUXOKOXOKO BYA VUN'WINYI

Xivongo	: Mjuvi
Mavito	: Muyimeri Precise
Nomboro ya pasi	: 8908125516084
Rimbewu	: Waxinuna
Xiyimo xa swa vukati	: A ndzi si teka
Xiyimo xa swa rihanyu	: Ndzi hanye kahle
Xiyimo xa swa ntirho	: Ndza ha nghena xikolo
Adirese ya poso	: Box 1186 Giyani 0826

Adirese ya le kaya : 46 Tsakani Street
: Giyani 0826
Adirese ya Emeyili : Muyimeri@hotmail.co.za
Tiqingho : 074 3639 848 (selula)
: 015 814 1873 (ra le kaya)

VUXOKOXOKO BYA SWA TIDYONDZO
Dyondzo ya sekondari : Giredi 12
Lembe : 2008
Tidyondzo : Xitsonga, Xinghezi, Life Orientation, Life science, Accounting, Physical Science na Metse.
Dyondzo ya thexiyari : Avuxeni Academy
Lembe : 2009
Tidyondzo : Computer Technician

NTOKOTO WA NTIRHO
Muxaka wa ntirho : Mutirhi wa le thilini
Vhengela OK Bazaar
Lembe :2010

MITOLOVELO YO HUNGATA
Mutshamaxitulu wa nhlangano wa lavantshwa ekerekeni
Muyimbelerisi wa khwayere wa kereke

TIMBHONI
Nhloko ya xikolo xa Mahulanyawa: Tatana Mbhombi H.P (081 327 9654)
Mufundhisi wa kereke ya AFM : Mufundhisi Mayimele M.J (082 379 3809)
Mininjhere wa OK Bazaar : Manana Mshengu G.R (072 398 6754)

Dayari

- Dayari I buku yo tsalela swiendlo swasiku na siku kumbe timhaka leti humelelaka munhu ta siku na siku.
- Yi kombisa siku (xik; Mugqivela, 06 Sunguti 2012) , nkarhi na lembe.
- Yi nga tirha ku kunguhatela migingiriko ya nkarhi lowu taka.
- Yi tlhela yi va rhekhodo ya leswi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza.
- Hakanyingi timhaka leti tsariwaka eka dayari hi leti nga ta nkoka.
- Mudyondzi u fanele ku tekela enhlokweni leswi xivutiso xi n'wi kombelaka ku tsala swona, kutani a tsala swona ntsena.

Xikombiso xa dayari

Dayari hi riendzodyondzo ra le Kapa
KHOTAVUXIKA 2012
Musumbhunuko 25
Hi fikile eKapa hi awara ya nhungu nimpundzu, ninhlekanhi hi vhakele palamende laha hi nga hlangana na puresidente wa tiko. Nimadyambu hi fambile hi ya vona ntlangu wa bolo ya milenge erivaleni ra Greenpoint exikarhi ka xipanu xa Ajax na Pirates.

Ravumbirhi 26
Hi pfukile nimixo hi ya eWaterfront laha hi nga fihlula kona, kutani hi kongoma eRobben Island.

Ravunharhu 27
Hi endzerile Cape Point.

Ravumune 28
Hi endzerile Cape Town National Museum hi awara ya kaye. Hi awara ya n'we hi yile eku khideni elwandle.

Ravuntlhanu 29
Hi endzele Cape Town International Airport na masimu yo endla wayini.

Mugqivela 30
Hi endzerile mavhengele ya Kennelworth laha hi nga xava leswi a hi swi lava. Hi suke e Kapa hi awara ya mbirhi ninhlekanhi, hi fika hi Sonto.

KHADI RA XIRHAMBO

- Leri I khadi leri rhambaka vanhu entirhweni kumbe enkhubyeni wo karhi.
- Ku fanele ku vuriwa swiyimo na mavito ya lava rhambaka, xik: Tatana na Manana.
- Ku nga tirhisiwa munhu wa vumbirhi, kambe a swi bohi. Xik: Tatana na manana... va rhamba
- Ku fanele ku vuriwa mavito yo helela ya loyi ntirho wu nga wa yena.
- Nkarhi wun'wana loko ku ri nkhuvo wa ku tekana mi nga boxa na mavito ya vatswari va vatekani na leswaku i va vungani ?
- Matirhiselo ya tifonto to hambanahambana ya na ntikelo lowukulu eka khadi.

- Ku fanele ku vuriwa nkarhi na ndhawu ya lomu nkhuvo wu nga ta endleriwa kona.
- Ku fanele ku komberiwa varhambiwa ku hlamula.
- Ku fanele ku nyikiwa nomboro ya riqingho ra lomu varhambiwa va nga ta rhumela tinhlamulo ta vona kona.

Xikombiso xa khadi ro rhamba vanhu enkhubyeni

Matee matee

*Ndyangu wa ka Baloyi na ndyangu wa ka Maluleke va mi rhamba leswaku mi va kona loko mativula ya Tatana na Manana BM Baloyi yena **BOMBANI** a boha fundzu ra rirhandzu na wa mbilu na moya wa yena rikotse ra Tatana na Manana MD Maluleke yena **HLULANI.***

Siku : 17 Dzivamisoko 2010
Ndhawu : ekerekeni ya GIYANI AFM
Nkarhi : 9H00 nimixo
Maambalelo : Xintu

Nhlamulo hi ku hatlisa (NHKH) : fonelani Hakhensa eka 079 364 4857

matee!matee!matee!

IMEYILI

- I papila kumbe hungu leri fambisiwaka hi xihatla hi ndlela ya xielekitironiki.
- Yi kombisa loyi yi yaka eka yena hi ku kombisa adirese ya imeyili ya murhumeriwa.
- Yi kombisa na adirese ya imeyili ya murhumeri xikan'we na nhlokomhaka ya hungu leri rhumeriwaka.
- Yi ta tlhela yi va na mahungu lawa munhu a rhumelaka wona.
- Mahungu ya fanele ku kongoma.
- Ku tirhisiwa matsalelo ya ntolovelo, a swi pfumeleriwi ku tsala hi maletere lamakulu ntsena.
- Mahungu ya nga hoxiwa eka xivumbeko lexi kombisiweke eka xikombiso.

XIKOMBISO XA IMEYILI

Yi ya eka: hakhensa.baloyi@gmail.com
Khopi eka : tsakani@yahoo.com
Nhlokomhaka: Xirhambo eka nhlengeletano ya nhlangano wo lahlana wa Twananani
Marhambiwa eka nhlengeletano ya Nhlangano wo lahlana wa Twananani eka Gezani Valoyi hi siku ra 13 Sunguti 2012 hi nkarhi wa 13h00. Ajenda ya nhlengeletano yi yime hi ndlela leyi: Ajenda 1. Ku pfula 2. Ku amukela na nkombelandzivalelo 3. Ku hlaya makanelwa na leti humaka eka makanelwa. 4. Timhaka ta siku: 4.1. Swilaveko swa vuxirho 4.2. Mahakelelo 4.3. Matirhelo 4.4. Vumbiwa 5. Swiengetelelo 6. Switiviso 7. Ku pfala Vana na siku lerinene HP Mambane Matsalani wa nhlangano wa Twananani

FULAYARA

- Leri I phepha kumbe xiphephana lexi tirhisiwaka hi vamavhengele kumbe swa mabindzu laha ku navetisiwaka swixavisiwa, switirhisiwa swa vona kumbe vukorhokeri bya vona. Leswi swi nga katsa mbhukuto lowu va nga ta van a wona eka masiku yo karhi.
- Vanhu vat ala ku nyiketa van'wana tifulayara etirhobotini kumbe va yima emahlweni ka miako va nyika vanhu loko va nghena kumbe va ya etindhawini laha ku nga tala vanhu ko fana na le timolweni, emitlangwini na le tinhlengeletanweni va fika va swi hangalasa kona.
- Leswi nga eka fulayara swi nga va swa nkarhinyana.
- Marito lama tirhisiweke ya fanela ku va lawa ya navetisaka.
- Mixavo yi fanele yi va yi tsariwile hi marito/ maletere lamakulu.

XIKOMBISO XA FULAYARA YA VUKORHOKERI

Dokodela Hodova Makhomahinhamu

(dokodela wo tshungula hi ku tirhisa swimilana)

Hi tshungula mavabyi ya tinxakaxaka:
Xipalansawuto(HIV/AIDS), mfukuzana, chukele, xinye, dari, marhambu, vavasati na vavanuna lava lavaka ku sungula kumbe ku kurisa mindyangu, switshetshela, milombyana na man'wana mavabyi.

Hi tirhisa swimilana swo fana na Manungwani, xibaha, nhlampfurha, mahanti ya ncindzu naswin'wana.
Mikarhi yo tirha: 8 nimpundzu ku fikela 9 nimadymbu
Ndhawu: molo ya thyakaaridlayi
Xitarata: khona ya switarata swa Mbhazima na Mujaji
Riqingho: 015 812 3456

TANANI HI TA MI PFUNA

PHOSITARA

- Lawa i mahungu lama tsariwaka eka chati kumbe khadibokisi hi xikongomelo xo karhi.
- Van'watipolitiki, van'wamabidzu na van'wana va tala ku swi tirhisa ku hundzisa timhaka ta ntikelo.
- Mihlovo leyi tirhisiwaka eka chati kumbe khadibokisi leri yi fanele yi koka rinoko ra vahlayi.
- Mahungu ya kona ya fanele ku vonaka na ku hlayeka hi ku olova.
- Matirhiselo ya tifonto na wona i ya nkoka.
- Phositara yi fanele ku van a mifungho/ swihlawulekisi swa khampani/ nhlangano wo karhi.

XIKOMBISO XA PHOSITARA

KHANSELARA WA XIFUNDZHA XA SASAKAMBANI
(NTWANANO I MATIMBA)

Xirhambo hi khanselara wa Xifundzhatsongo xa Masaswivona

I khale hi swi yingiserile swirilo swa n'wina

Hi ba mhalamhala. Hi ri swirilo swa n'wina swi ta ololoxiwa!

Tanani eka nhlengeletano yo burisana hi swa vukorhokeri bya masipala

Ndhawu: Xitediyamu xa Giyani
Siku: 17 Dzivamisoko 2012
Nkarhi: 10H00 - 14H00

Tinhlokomhaka

1. Vuhlayiseki
2. Vukorhokeri bya swa mati, mapatu na tindhawu ta vuhungaselo

BUROCHARA

- Burochara I xiletelo/papila leri nga na vuxokoxoko byitsongo mayelana na khampani kumbe switirhisiwa swo karhi kumbe vukorhokeri byo karhi.
- Yi tala ku tirhisiwa eka tindhawu ta vuwiselo, swa mabindzu na swin'wana na swin'wana.
- Eka yona ku tirhisiwa ririmi leri navetisaka kumbe ku koka rinoko ku humelerisa ndhawu leyi.
- Ku fanele ku tirhisiwa tifonto to hambanahambana letikulu na letitsongo, to lala na leto bumbula.
- Burochara yi fanele ku van a swifaniso swa swilo leswi ku vulavuriwaka hi swona.
- Ku fanele ku van a vuxokoxoko bya laha munavetisi a kumekaka kona na riqingho ra ndhawu ya kona kumbe mufoneriwa.

XIKOMBISO XA BUROCHARA

HODELA YA HLAYISANI	**Tiholo to khomela tinhlengeletano**	**Swakudya na swonwa**	**Vuxokoxoko byo tihlangani sa na hina:**
Xifaniso xa hodela **Hodela ya manyunyu swinene** **Yi kumeka ekusuhi na Giyani**	Xifaniso xa tiholo Hi na tiholo ta nhungu: - Ntlhanu wa tiholo i to khomela tinhlengeletano to ringana vanhu va 100. - Tiholo	Xifaniso xa holo yo dyela na swakudya - Swakudya swa hina u nga titsema na rintiho - Rixaka rin'wana na rin'wana hi ri swekela swakudya swa rona.	**Adirese** 154 Ticondzo street Giyani **Riqingho** 015 289 9706

HODELA LEYI YI NA: - **Ndhawu yo khomela tinhlengele tano na mikhuvo** - **Byetlelo** - **Swakudya na ndhawu ya vutiolori**	tinharhu ti nga tirhisiwa eka swa mikhuvo kumbe tinhlengeleta no letikulu. Holo yin'wana na yin'wana yi nga amukela 1500 wa vanhu. **Byetlelo** Xifaniso xa makamara yo etlela - Ndhawu ya byetlelo hi le Kanana hi koxe. - Ku na makamara ya 300. **Malwandla** - Vatirhi va hina va thwaserile ku khoma vayeni tanihi tandza. **Ndhawu ya vutiolori na ya mitlangu yi log e , kwala ndzeni. Ku na :** - Switirhisiwa	- **Xixevo:** Masonja, nyama na hlampfi - **Matsavu:** hi na tinxakaxaka ku katsa na miroho yo tsakama na mikhusu - **Xitachi:** vuswa, tiphasita, tihove, rhayisi - **Tidizete:** khasitadi, jeli, thirayifuli, timusi, makhekhe ya tinxakaxaka. - **Swo rhelerisa:** tijuzi, mahewu,muqhombot i,tibiya na tiwayeni	**Selula** 084 356 9874

	swa vutiolori - Switirhisiwa swa mitlangu yo hambanaham bana yo fana na chese, xikwaxi na thenisi.		

Ku yingisela na ku vulavula

SWILETELO

- Swiletelo swi tirhisiw ku komba munhu mafambelo yo suka eka ndhawu yo karhi a ya eka yin'wana leyi a nga yi tiviki.
- Ku nga va ku sukela edorobeni ra ka n'wina ku ya fika eposweni ya le tikweni ra ka n'wina; ku suka edororbeni rin'wana ku ya eka rin'wana; ku sukela exitichini xa mabazi ku ya fika exikolweni lexi u dyondzaka eka xona, na swin'wana.
- Swiletelo swi fanele ku va hi ndlela leyi enerisaka ku endlela leswaku munhu loyi a nyikiwaka yena a nga lahleki.
- Loko u letela munhu ku ya endhawini yo karhi u fanele u vula leswaku I mpfhuka wo tani hi kwihi(timitara kumbe tikhilomitara).
- U fanele ku n'wi byela leswaku u ta hundza switarata swingani.
- U fanelle ku n'wi byela miako na switumbuluxiwa leswi a nga ta swi hundza, u vula na tlhelo leri swi nga eka rona.
- U fanele ku tirhisa marito lama hlamuselaka matlhelo na timheho na mafambelo.

XIKOMBISO XA XILETELO KU YA ENDHAWINI YO KARHI

Ku lerisa munhu ku suka ePhalaborwa ku ya eNkowankowa

- Ku suka edorobeni u teka patu ra N156. U ta hundza lokixi ra Lulekani hi voko ra xinene.
- Ku suka kona u ta hundza lokixi ra Namakgale hi voko ra ximatsi. Ku suka kona u ta ya humelela exidorobanini xa Gravelotte, laha u nga ta fika emahandzeni ya patu. Lerin'wana ri ya eNelspruit kasi lerin'wana hi voko ra xinene ri ya eTzaneen. Tirhisa patu ra Tzaneen.
- U ta ya humelela hi patu leri ya ka eLetsitele hi voko ra ximatsi, jika hi rona. Loko u hundzile exidorobanini xa Letsitele, u chayela khilomitara yin'we, kutani u ta vona bodo leyi ku kombisaka Nkowankowa, jikela exineneni u ta fika eNkowankowa.

SWILERISO

- Swileriso i milawu leyi faneleke ku landzeleriwa endhawini kumbe eka xiyimo xo karhi.
- Milawu leyi yi fanele ku va leyi vanhu lava yi va khumbaka va nga twanana hi yona leswaku yi ta landzeleriwa hi ku olova.

- Hi nga ha va na swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa ekerekeni, esosayitini, eka xipano xa bolo, etlilasini, swileriso swo nyikiwa hi dokodela, hi n'wakhemisi kumbe swileriso leswi swi faneleke ku landzeleriwa loko ku tsariwa swikambelo, na swin'wana.

XIKOMBISO XA SWILERISO

Swileriso leswi faneleke ku landzeleriwa loko ku tsariwa papila ro sungula (P1) ra xikambelo xa giredi 12.

- Hlamula swivutiso hinkwaswo.
- Sungula xivutiso xin'wana na xin'wana eka papila rintshwa.
- Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
- Tlula ntila ehansi ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
- Tsala hi vurhonwana(swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

NHLUTO

- Nhluto i xitshuriwa lexi xi hlelaka xiendlo, buku kumbe vukorhokeri byo karhi.
- Nhluto wa ximfumo wu nga tsaleriwa eka maphephahunguntsongo ya timayini, etifemeni na le ka tindzawulo ta mfumo.
- Eka Nhluto wo ka wu nga ri wa ximfumo ku nga hleriwa mhaka yo karhi hi vuxokoxoko na hi vurhonwana.
- Nhluto wu fanele ku tsariwa vito ra mutsari.

XIKOMBISO XA NHLUTO

Nhluto wa tsalwa ra Mibya ya Nyekanyeka

Tsalwa leri ri tsariwile hi BKM Mthombeni hilembe ra 1967. Vakandziyisi va rona i Maskew Miller Longman.

Nhlokomhaka ya tsalwa leri na xifaniso lexi nga eka khavhara ya kona swi komba leswaku n'wana u ala ku beburiwa hi mana wa yena. BKM Mthombeni u hi komba leswaku mikarhi yo tala vana a va landzeleli swiletelo swa vatswari va vona.

Mthombeni u tlhela a hi komba leswaku a swi endleki leswaku vanhu va hetiseka evutonwini kumbe va nga kayiveli nchumu emisaveni. U nga va u tlharihile kambe u va na vusompfa. U nga tirhandza emirini, kambe u va u nga tlharihangi. U nga va mufundhisi kambe u pfa u ringeka. U nga va u landzelela nawu kambe loko vana va wena va tshove nawu u nga lava leswaku va tsetseleriwa. Mthombeni u tlhela a hi

komba leswaku rirhandzu a ri na ndzilekano. A ri yi hi ririmi kumbe rixaka.

Timhaka ti lukiwile hi vukheta eka tsalwa leri na swimunhuhatwa hi swi vona swi karhi swi cinca etsalweni swi cinca na mavonelo ya swona ya vutomi ku kombisa leswaku i vanhu lava hanyaka.

Matirhisele ya ririmi ya katsa na misavu ya vutlhari na vutlhokovetseri.
Vahlayi vo tala va ta kuma leswaku loko va kala va sungula ku hlaya tsalwa lera Mibya ya nyekanyeka a va ha lavi ku ri veka ehansi va nga si heta ku ri hlaya.

Muhluti : M.Mjuvi

Mapapila ya swikambelo

Hi ku ya hi Xitatimende xa Pholisi ya Rixaka ya Kharikhulamu na Makambelelo xikambelo xa ka giredi 11 xi languteriwa ku va na mapapila lama landzelaka:

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA (HL)
PAPILA RA 1 : KU HLAYA NA KU LANGUTISA
TIMARAKA :130 NKARHI : 3 WA TIAWARA
SWILETELO

1. Papila leri ri na swiyenge swinharhu :
   Xiyenge xa A : Xikambelantwisiso na matirhiselo ya ririmi
   Xiyenge xa B : Nkomiso wa ndzimana
   Xiyenge xa C: Matsalwa
2. Hlamula swivutiso hi ku ya hi swiletelo leswi nga eka xiyenge xin'wana na xin'wana
3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.
4. Tsala swi basa, swi saseka no vonaka.
5. Loko u ri karhi u tsala landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

Xiyenge xa A
Xivutiso 1
Hlaya xitshuriwa lexi nga landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.
Siku ra 18 Mudyaxihi 2011 i sikunkulu leri a ri languteriwile hi mahlo ngati hi vaaki hinkwavo va Afrika-Dzonga . Siku leri ri xile ku kota masiku man'wana, kambe a ri hambana na laman'wana hikuva leri i siku leri n'wana a anwa hi tsheve. I siku leri maAfrika Dzonga a va fanela ku ya exiticini xa le kusuhi xa ka IEC va ya tihlawulela mfumu wa miganga. Tatana Makhandheni, wanuna wa kwalomu ka 54 wa malembe, u pfukile hi mahlambandlopfu,kutani a byela nsati wa yena leswaku a n'wi chelela mati yo hlamba hikuva a lava ku hatla a famba a ya hlawula vandla leri a lavaka leswaku ri n'wi rhangela. Leswi nsati wa yena a ri munhu wa migingiriko, a swi n'wi karhatanga , leswi se a vandzekile khale mati,u lo hatla a ma teka a ya chela ebavhini leswaku nuna wa yena a ta hatla a hlamba. Loko tatana Makhandheni va ha hlamba, Mthavini n'waGezani u lo namba a tseleka xipotwana leswaku a ta ba xa Magezi. Loko a ya heta ku hlamba swakudya se a swi lulamile swi tlhela swi funengetiwa hi lapi leri a ri tsariwile leswi" Dyanani bya ha hisa". Loko Makhandheni a heta ku fihlula u lo wela ndlela a kongoma exikolweni xa Ganyani lexi a xi ri kwala kusuhani. Loko a ya

fika exikolweni u kumile leswaku na tivanti ta holo a ti nga se pfuriwa. Hambiswiritano a nga helangi mbilu, leswi a ku nga si fika vanhu u lo fika a tiyimela loko se va ya fika lavan'wana va kumile leswaku Makhandheni a ri yena wo sungula. Ku te loko murhangeri wa xitici a pfula tinyangwa, tatana Makhandheni a va yena wo sungula ku nghena a hlawula mfumo lowu a tsakelaka ku fumiwa hi wona. Ku suka kona tatana Makhandheni a tsakile swinene hikuva a kotile ku ya tihlawulela hi yexe tanihi loko a ri na malunghelo yo hlawula. Leswi se a fihlurile u lo kongoma eka N'waMzamani ku ya timula torha. Leswi a ka ha ri mixo swinene vanhu a va nga se tala, u lo fika a kuma ku ri na vavanuna vo ka va nga tati na xandla. U fikile a vitana swikalu swimbirhi leswaku a ta timula torha. Loko se byi sungula ku n'wi hahela emahlweni, a jakatseka a nga ha miti na marha,bulu ra kona a ku ri rin 'we ntsena, NHLAWULO WA MIGANGA. Loko va ha tidyela mabulo ku fikile mufana hi ku tsutsuma loyi a nga fika a va tivisa leswaku ku na n'wana loyi a nga wela egojini lera ha ku ceriwaka hi lavo vekela gezi. Vavanuna lava a va ri kwalaho va lo milenge yimbirhi va kongoma laha nghozi a yi humelele kona, loko va ya fika va kuma leswaku hakunene mhaka yi humelerile naswona n'wana a nga ha ri kona. Va lo vhela va vitana movha yo rhwala vafi va tlhela va vitana na vhene ya maphorisa. Loko mimovha leyi yi ya fika se a ku pfumaleka na vuphelo bya marha. Hambi leswi a ku nga ha ri na xo xiendla hikuva mati a ya halakile a ya halakile.

Swivutiso

1. Hi siku ra 18 Mudyaxihi 2011 a ku humelela yini ? (2)
2. IEC swi yimele yini ? (2)
3. Lapi leri a ri funengetile swakudya a ri tsariwile ku yini ? (2)
4. Xana nsati wa Makhandheni a ri mani ? (2)
5. Kuma rito rin'we endzimaneni leri vulaka ku dya swakudya swa nimpundzu. (2)
6. Hi wahi mahungu lama nga ta na mufana ? (2)
7. Mahungu lama a ma tsakisa swinene. Pfumela kumbe u kaneta kambe u seketela nhlamulo ya wena. (2)
8. Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka :
   8.1.Ku pfuka hi mahlambandlopfu. (2)
   8.2. N'wana a anwa hi tsheve. (2)
   8.3. Ku ba xa Magezi. (2)

[20]

Xivutiso 2

1. Tsala vamavizweni va marito lawa: sungula, nsati, (4)
2. Nyika marito fularha ya marito lama: pfurile, tatana. (4)

3. Boxa leswaku marito lama landzelaka i marhavi muni ya maendli? Tiyimela, rhangela (4)
4. Tsala ntsongahato wa rito leri" movha" (2)
5. Yisa xivulwa lexi eka nandzulo: "Dyanani bya ha hisa". (2)
6. Tsala vunyingi bya rito leri : nsati. (2)
7. Yisa rito leri evundhawini: xandla. (2)

[20]

XIYENGE XA B: NKOMISO WA NDZIMANA

Xivutiso 3

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso wa xona.

Matomu i mufana wa kwalomu ka khume ntlhanu wa malembe hi vukhale, naswona hi yena mativula ku sala ya ndyangu wa ka Hlungwani. Matomu i n'wana wa tatana Khazamula na manana Mthavini. Vusenga i munghana lonkulu wa Matomu. Siku rin'wana Matomu na Vusenga va nyengile exikolweni hi nkarhi wo wisa. Vafana lava a va twananile leswaku va ya edorobeni ra le kusuhi leswaku va ya lomba tiDVD to hungasa hi tona nimadyambu. Leswi a va ri hava mali, va yile epatwini ku ya kombela tilifiti. Loko va ha yimise sweswo ku fikile movha wa BMW ya ntima lowu nga fika wu va yimela, movha lowu a wu pendiwile mafasitere ya va ya ntima. Loko se va nghenile endzeni ka wona, va kumile leswaku ku na vavanuna vanharhu lava nga ambala manghilazi ya mahlo. Movha wu sukile hi rivilo lerikulu wu kongoma etlhelo leri a ri nga yi edorobeni. Matomu na Vusenga a va pfariwile mahlo lero a va swi vonanga na leswaku va kongoma kwihi ? Va te va pfuriwa mahlo va tikuma va ri endzeni ka yindlu yin'wana yi kulukumba swinene. Vatswari va vana lava va sale va lava hinkwako, kambe a va va kumanga. Va yile va ya rhipota emaphoriseni hi ta mhangu leyi, kambe a ku vanga na nhlanga yo huma ngati. Endzhaku ka vhiki mintsumbu ya vona yi kumeke yi cukumetiwile ekusuhi na nambu, xihlamariso yi kumeke yi ri karhi yi xota swirho swin'wana. Hambiswiritano, ku oleriwile masalela ya ya lahliwa.

XIYENGE XA C : MATSALWA

Mudyondzisi u ta seta matsalwa ku ya hi matsalwa lama mi ma hlayaka exikolweni xa ka n'wina.

C1 : Vutlhokovetseri : - swa ndzawulelo [20] (swivutiso swa switsalwana swo huma eka switlhokovetselo swa mune swa ndzawulelo laha ku hlawuriwaka swimbirhi) na swo ka swi nga ri swa ndzawulelo [10] [30]

C2 : Novhele :- Xitsalwana kumbe swivutiso ku ya hi tsalwa swi fanele swi kambela leswi landzelaka eka xitsalwana :

- Vundzeni(ku twisisa nhlamuselo ya nhlokomhaka, vuenti byo seketela mavonelo na ku twisisa 60%
- Ririmi na xivumbeko(xivumbeko, nkhuluko na ku andlala, ntivoririmi, thoni na xitayili 40%

[25]

C3 : Ntlangu :-Xitsalwana kumbe swivutiso ku ya hi tsalwa swi fanele swi kambela leswi landzelaka eka xitsalwana :

- Vundzeni(ku twisisa nhlamuselo ya nhlokomhaka, vuenti byo seketela mavonelo na ku twisisa 60%
- Ririmi na xivumbeko(xivumbeko, nkhuluko na ku andlala, ntivoririmi, thoni na xitayili 40%

LEMUKA : Vakamberiwa va fanele ku hlamula xitsalwana xin'we na xivutiso xin'we xo huma eka xitshuriwa ku suka eka xiyenge xa C2 KUMBE C3. [25]

PAPILA RA 2 : KU TSALA

TIMARAKA : 120 **NKARHI : 3 WA TIAWARA**

XIYENGE XA A

SWILETELO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWIMBIRHI.
2. XIYENGE XA A : switshuriwa swa switsalwana (60)
3. XIYENGE XA B: switshuriwa swa switsalwambiko (60)
4. U languteriwa ku hlamula xivutiso xin'we eka xiyenge xa A na swimbirhi eka xiyenge xa B.
5. Sungula ku hlamula xivutiso xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa.
6. Tsala swi saseka no vonaka.
7. Hlawula nhlokomhaka leyi u yi twisisaka.

XIYENGE XA A

(a) Vatshwa vo tala va lahlekeriwa hi titalenta ta vona hikokwalaho ko tirhisa swidzidziharisi.

(b) Loko a ndzo va murhangeri wa LRC

(c) Swi na khombo ku khandziya movha wa munhu wo ka u nga n'wi tivi.. Pfumela kumbe u kaneta u ri karhi u seketela .

(d) Dyondzo i xitlhangu.

(e) Masasani u fele enhoveni. [60]

XIYENGE XA B

(a) Exiticini xa maphorisa xa le mugangeni wa ka n'wina va lava ku thola maphorisa. Tsala papila ra vutitivisi leri u nga ta ri rhumela.

(b) Hahani wa wena u lovile. Tsala matimu lama nga ta hlayiwa hi siku leri va nga ta lahliwa hi rona.

(c) Munghana wa wena wa vabya, kutani u amukeriwile exibedlhele xa ka Malamulele. N'wi tsalele papila ro n'wi khongotela.

(d) U tsandzekile ku ya exikolweni hikokwalaho ka mukhuhlwana, tsalela nhloko ya xikolo papila u nyika makwenu wa wena loyi mi dyondzaka eka xikolo xin'we leswaku a ya va nyika. Papila leri a ri hlamuseri hi tsandzeka ka wena ku ya exikolweni. [2x 30=60]

XIKOMBATINHLAMULO

XIYENGE XA A

Xivutiso 1

1. A ku ri na nhlawulo wa mfumu wa muganga. (2)
2. Independent Electoral Commission (2)
3. Dyana bya ha hisa (2)
4. Mthavini n'wa Gezani (2)
5. Ku fihlula. (2)
6. Ku na n'wana loyi a nga wela egojini (2)
7. Mahungu lama a ma nga tsakisi, hikuva n'wana u lovile, hikokwalaho ka vusopfa bya vatirhi va swa gezi. (2)
8.
    a. Ku hubuta ka ha ri mixo (2)
    b. A ku ri na migingiriko yo tala. (2)
    c. Ku swekela nuna vuswa bya nimpundzu. (2)

[20]

Xivutiso 2

8. Sungula > rhanga, nsati> nghamu, (4)
9. Pfurile> pfarile, tatana> manana. (4)
10. Tiyimela> rhavi ra xitlhelelo, rhangela> rhavi ra xikongomelo (4)
11. movha> ximovhana (2)
12. Mi nga dyi bya ha hisa. (2)
13. Nsati> vavasati. (2)
14. Xandla> exindleni. (2)

[20]

XIYENGE XA B

Nkomiso wa ndzimana

Tinhlokomhakankulu

- Matomu i mativula ya tatana na manana Mkhomazi.
- Munghana wa Matomu i Vusenga.
- Matomu na Vusenga va twananile ku nyenga exikolweni hi nkarhi wo wisa.
- Va hava mali yo hakela xo famba.
- Va khandziya movha wa BMW lowu va nga wu tiveki.
- Va tikumile va ri endzeni ka yindlu leyikulu swinene.
- Endzhaku ka swona mitsumbu ya vona yi kumeke etlhelo ra nambu.

nkombo wa timhakankulu ntsena]

- Nkoka wa mahungu (N) 7 wa timaraka
- Matirhiselo ya ririmi (R) 3 wa timaraka

- ❖ NXUPULO
    - Eka mikomiso leyi nga leha ku tlula mpimo a ku hlayiwe ku hundzisiwa hi ntlhanu wa marito ntsena.
    - Mikomiso leyi nga fikeleriki marito lama nga pimiwa kambe yi ri na timhaka hinkwato a yi fanelangi yi xupuriwa yi fanele ku averiwa timaraka hinkwato.
    - Swihoxo swa matirhiselo ya ririmi (Ntivoririmi, mapeletelo, mahikahatelo)

- Susa eka timaraka tinharhu hi ndlela leyi:
- Swihoxo swa 0-4 ku hava nxupulo.
- Swihoxo swa 5-10 ku susiwa maraka yin'we
- Swihoxo swa 11- 15 ku susiwa timaraka timbirhi.
- Swihoxo swa 16 ku ya ehenhla ku susiwa timaraka tinharhu
    - Maavelelo ya timaraka eka ririmi hi ku landza timhakankulu
        - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 1-3 , ku averiwa maraka yin'we.
        - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 4- 5 ku averiwa timaraka timbirhi.
        - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 6- 7 ku averiwa timaraka tinharhu.

        LEMUKA: nkomiso wa marito a wu laveki.

MAAVELELO YA TIMARAKA

Nkatsakanyo wo pfumala swihoxo; wo kongoma; wu kombisa leswaku mukamberiwa u twisisle na ku landzelela swilaveko hinkwaswo hi ndlela ya xiyimo xa le hanhla, timhaka hinkwato ti tsariwile	Xa risuna	9-10	90-100
Swilaveko swo tala swi landzeleriwile, nkatsakanyo a hi wa risuna	Xa nkoka	8	80
Wa hlayeka kambe ku katsiwile na timhaka leti nga riki ta nkoka; kambe to talanyana ta nkoka ti katsiwile.	Xo saseka swinene	7	70
Nkatsakanyo wu na timhaka ta nkoka leti nga riki hansi ka 50% ku na mahungu lama nga lavekiki lama onhaka vunene bya nkatsakanyo.	Xo saseka	6	60
Ku na timhaka ta nkoka; ku na timhaka leti nga lavekiki; maveketelo ya timhaka ya hoxekile; wu le xikarhi.	Xa le xikarhi	5	50

Nkatsakanyo wu hava nkhulukelano wa timhaka; timhaka to tala ta nkoka ku hava; ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa wa tikeriwa eka ku rineta ku katsakanya.	Xo ka xi nga nyawuli	4	40
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku ku na ku twisisa kuntsongo; ku na swihoxo swa mahlamuselelo; timhaka to tala hi leti nga lavekiki; ku na timhakanyana ta nkoka leti nga riki ehansi ka yin'we.	Xo phyama	3	30
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku mukamberiwa u ringetile ku endla nkatsakanyo; a swi tikombi a ri na ku twisisa ka leswi lavekaka eka nkatsakanyo; hileswaku wa phewa.	Xo phewa	2	20
ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa a nga twisisi swilaveko swa nkatsakanyo naswona nkatsakanyo wa kona wa huhula; xitshuriwa xo kopiwa kunene.	Xo huhula	0-1	0-10

1. RHUBIRIKI YO KOREKETA XITSALWANA XA 50 WA TIMAKISI

	Khodi ya 7: Vuswikoti byo hlawulekea 80-100%	**Khodi ya 6: Vuswikoti by a le henhla 70-79%**	**Khodi ya 5: Vuswikoti bya le henhlanyana 60-69%**	**Khodi ya 4: Vuswikoti bya le xikarhi byo amukeleka 50-59%**	**Khodi ya 3: Vuswikoti byo enela 40-49%**	**Khodi ya 2: Vuswikoti byo enelanyana bya madyondza 30-39%**	**Khodi ya 1: Vuswikoti byo ka byinga enelanga 0-29%**
VUNDZENI & NKUNGUHATO 30 WA TIMARAKA (VN)	24-30 - Vundzeni byi kombisa ku twisisa nhlokomhaka hi vuenti Mahungu ya na ntlontlho naswona ya hlutekile. Nkunguhato na /mpfapfartiuto wu tirhisiwile ku tumbulux a xitsalwana lexi hlantswe	21-23½ - Vundzeni byi kombisa ku twisisa nhlokomhaka kahle Mahungu ya koka rinoko naswona ya tsakisa. Nkunguhato na/ mpfapfartiuto wu tirhisiwile ku tumbulu xa xitsalwana lexi kombisa	18-20½ - Vundzeni byi koinbisa ku twisisa nhlokomhaka hi ndlela yo ringanela Mahungu ya tsakisa Naswona ya khorwisa. Nkunguhato na/ mpfapfartiuto wu tirhisiwile ku tumbulu xa xitsalwana lexi hlantsw	15-17½ - Vundzeni byi kombisa ku twisisa nhlokomhaka hi ndlela ya le xikarhi Mahungu ya le xikarhi kambe ya pfumala vuxokoxoko. Nkunguhato na/ mpfapfartiuto wu tirhisiwile ku tumbulu xa	12-14½ - Vundzeni byo enela. Ku na ku kayevela ka nkhulukelano. Mahungu ya tala ku fambela na na nhlokomhaka, kambe kun a mbuyelelo wa timhaka. Nkunguhato na/ mpfapfartiuto wu tirhisiwile ku	9-11½ - A hi mikarhi hinkwayo laha vundzeni byi twakalaka naswona byi pfumala nkhulukelano. Mahungu lama boxiweke a ma tlalangi naswona ku tale mbuyelelo wa timhaka. Ku hava vumbhoni byo enela lebyi	0-8½ -Vundzeni bya huhula swinene naswon byi pfumala nkhulukelano. Mahungu lama boxiweke a ma tsakisi naswona ku tale ngopfu mbuyelelo wa timhaka. Ku hava vumbhoni lebyi kombiska leswaku xitsalwana xi

	keke no twisiseka.	ka vutshila no twisisek a	ekeke no twisisek a.	xitsalwa na lexi enerisak a naswon a xa twisisek a.	tumbulu xa xitsalwa na xo enela, xo twisisekaa naswona xi na nkhuluk elano.	kombiska leswaku xitsalwana xi kunguhatiw ile /mpfapfarh utiwile naswona xitsalwana a xi andlariwan gi kahle	kunguhati wile &/ mpfapfarh utiwile kambe xitsalwana xi andlariwil e hi xiyimo xa le hansi.
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI 15 WA TIMARAK A (RXV)	**<u>12-15</u>** -Lemuka nkoka wa matirhise io ya ririmi hi ndlela ya vukheta. Ririmi na mahika hatelo swi tirhisiwi le hi nkhaqat o.	**<u>$10^1/_2$-$11^1/_2$</u>** --Lemuka nkoka wa matirhisei o ya ririmi. Ririmi na mahika hatelo swi tirhisiwi le hi mfanelo. i	**<u>9-10</u>** - Vumbho ni byo kota ku lemuka matirhis eio ya ririmi hi ndlela ya vukheta bya tikomba. Ririmi na mahikaha telo swi tala ku tirhisiwa hi mfanelo.	**<u>$7^1/_2$-$8^1/_2$</u>** Kota ku lemukan yana nkoka wa matirhis eio ya ririmi. Matirhis eio ya ririmi i ya ntolovel o naswao na mahika hatelo i ya le xikarhi.	**<u>6-$7^1/_2$</u>** Matirhise io ya ririmi hi lamo enela. Matirhise io ya ririmi ya kayivela naswona mikarhi yin'wana mahikah atelo ya na swihoxo.	**<u>$4^1/_2$-$5^1/_2$</u>** Matirhisei o ya ririmi i ya madyondz a. Matirhisei o ya ririmi ya tsanile naswona mahikahat elo ya na swihoxo.	**<u>0-4</u>** Matirhisei o ya ririmi ya tsanile swinene. Matirhisei o ya ririmi ya tsanile naswona mahikahat elo ya na swihoxo swo tala.

	Kota ku tirhisa na ririmi ro gega hi mfanelo.	Kota ku katsa na ririmi ro gega hi mfanelo.	Kota ku tirhisa ririmi ro gega hi ndlela ya le henhlan yana.	Kota ku tirhisa na ririmi ro gega hi ndlela ya le xikarhi.	Kota ku tirhisa ririmi ro gega hi ndlela yo enela.	Wa tikeriwa ku kota ku tirhisa ririmi ro gega hi mfanelo	Wa tikeriwa ku kota ku tirhisa ririmi ro gega hi mfanelo.
	Mahlawulelo ya marito lama tirhisiwaka i ya xiyimo xa le henhla.	Tirhisa tindlela to hambanahambana ta mahlawulelo ya marito hi mfanelo.	Mahlawulelo ya marito lama tirhisiwaka ya fambela na na nhlokomhaka.	Mahlawulelo ya marito i ya le xikarhi.	Mahlawulelo ya marito i yo enela.	Mahlawulelo ya marito i ya madyondza.	Marito a ya hlawuriwi hi mfanelo.
	Xitayili, thoni na rhejisitara swi fambela na na nhlokomhaka hi ndlela yo hlawuleka.	Xitayili, thoni na rhejisitara swi fambelana Swinene na nhlokomhaka.	Hi minkarhi yo tala xitayili, thoni fia rhejisitara swi fambela na na nhlokomhaka.	Hakanyingi xitayili, thoni na rhejisitara swi tala ku fambela na na nhlokomhaka.	Xitayili, thoni na rhejisitara swi kayivela nkhulukelano.	Xitayili, thoni na rhejisitara swi tirhisriwangi hi mfanelo.	Xitayili, thoni na rhejisitara swi tirhisriwangi hi mfanelo eka xitshuriwa hinkwaxo.
	Xitsalwana a xi na swihoxo hi ku va xi xopaxopiwile no hleriwa.	Xitsalwana a xi na swihoxo hi ku va xi xopaxopiwile no hleriwa.	Xitsalwana a xi talangi swihoxo hi ku va xi xopaxopiwile no hleriwa.	Hambileswi xitsalwana xi nga xopaxopiwa no hleriwa, xi pfa xi va na	Hambileswi xitsalwana xi nga xopaxopiwa no hleriwa, xi pfa xi va na swihoxo	Hambiloko xitsalwana xi xopaxopiwile no hleriwa, xa ha ri na	Hambilokoo xitsalwana xi xopaxopiwile no hleriwa, xa ha ri na swihoxo

				swihoxo.	leswi nga erivaleni.	swihoxo swo tala.	swo tala naswona a xi twisiseki.
	4-5	3½	3	2½	2	1½	0-1
XIVUM BEKO	-Ku na nkhulukelano eka malukelo ya nhlokomhaka.	- Ku na nkhulukelano eka malukelo ya nhlokomhaka.	- Ku na nkhulukelano eka malukelo ya nhlokomhaka.	- Malukelo ya timhaka ya fambelana na nhlokomhaka.	Malukelo ya timhaka ya fambelana na nhlokomhaka.	- Malukelo ya timhaka ya fambelana na nhlokomhaka.	-- Malukelo ya timhaka eka xitsalwana na hinkwaxo a ya fambelani na nhlokomhaka.
5 WA TIMARAKA (X)	Vuxokoxoko byi andlariwile hi ndlela yo kongoma yo hlawuleka swinene. Swivulwa na tipharagirafu swi andlariwile hi ndlela ya nkhuluk	Vuxokoxoko byi andlariwile hi ndlela yo kongoma swinene. Swivulwa na tipharagirafu swi andlariwile hi mfanelo swinene.	Vuxokoxoko byi andlariwile hi ndlela leyi faneleke. Swivulwa na tipharagirafu swi andlariwile hi mfanelo.	Vuxokoxoko byin'wana byi andlariwile ku ya hi swilavekeo swa nhlokomhaka. Swivulwa na tipharagirafu swi na swihoxo kambe xitsalwana xa	Ku na vuxokoxokonyana lebyi andlariwekeе hi ndlela leyi twisisekaka. Swivulwa na tipharagirafu swi na swihoxo kambe xitsalwana xa twisiseka.	Mikarhi yin'wana vuxokoxoko bya huhula naswona hungu leri a ri vulaka a ri koti ku kumbeteleka. Swivulwa na tipharagirafu i swa madyondza.	Vuxokoxoko lebyi andlariweke bya huhula. Swivulwa na tipharagirafu swi pfuvapfuvanile naswona a swi na nandzeie

	elano swinene. Vulehi byi fambela na na swilavek o swa xitsalwa na.	Vulehi hi lebyi faneleke	Vulehi hi lebyi faneleke	twisisek a. Vulehi byi tala ku va lebyi faneleke.	Vulehi byi lehe/kome ngopii.	Vulehi byi lehe/ko me ngopfu.	lano. Vulehi byi lehe/kom e ku tlula mpimo swinene.

2. RHUBIRIKI YO KOREKETA XITSALWAMBIKO XA 25 WA TIMAKISI

	Khodi ya 7: **Vuswikoti byo hlawulekea** **80-100%**	**Khodi ya 6:** **Vuswikoti bya le henhfa** **70-79%**	**Khodi ya 5:** **Vuswikoti bya le henhlanyana** **60-69%**	**Khodi ya 4:** **Vuswikoti bya le xikarhi byo amukeleka** **50-59%**	**Khodi ya 3:** **Vuswikoti byo enela** **40-49%**	**Khodi ya 2:** **Vuswikoti byo enelanyana bya madyondza** **30-39%**	**Khodi ya 1:** **Vuswikoti byo ka byi nga enelanga** **0-29%**
VUNDZE	12-15 •Ku na vulivi byo hlawulekea ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Maandlalelo ya mahungu ya	10½-11½ - Ku na vutivi bya kahle swinene ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Maandlal	9-10 - Ku na vutivi bya kahle hi ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Mudyond	V/2-8Y2 -Ku na vutivi bya le xikarhi ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Mudyondzi u andlala mahungu	6-7 -Ku na vutivi byo enela ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Loko mudyondzi a andlala	4½-5½ -Vutivi lebyi nga kona i bya madyondza ku ya hi swilavekoswa xitsalwambiko. Mudyond	0-4 -Ku pfumaleka vutivi bya matsalelo ya switsalwambiko Mudyondz

NI,	kombisa ku vupfa ka	elo ya mahungu	zf u andlala	hi ndlela yo	mahungu u pfa	zi u huma	i u huma
NKUNGU HATO	miehleke to. Mahungu hi lamo kongoma swinene eka	ya kombisa ku vupfa ka miehleke to. Mudyondziu	mahungu hi ndlela yo kongoma kambe u pfa	kongoma kambe u pfa a huma emhakeni.	a huma emhakeni naswona mikarhi	emhakeni loko a andlala mahungu naswona	emhakeni loko a andlala mahungu naswona
& XIVUMBEKO	xitsalwa mbiko hinkwaxo naswona a nga humi emhakeni.	andlala mahungu hi ndlela yo kongoma naswona a nga tali ku huma emhakeni.	a huma emhakeni.		yin'wana mongo wa mhaka wu pfa wu nga twali.	mikarhi yin'wana mongo wa mhaka a wu twali.	mikarhi yin'wana mongo wa mhaka a wu twali.
(VNX)	Vundzeni na timhaka swi na nkhulukelano swinene naswona timhaka ti	Vundzeni na timhaka swi na nkhulukelano naswona timhaka ti andlariwile hi	Vundzeni na timhaka swi andlariwile hi ndlela ya nkhulukelano	Vundzeni na timhaka swi andlariwile hi ndlela ya nkhulukelano wa le xikarhi naswona vuxokoxoko	Vundzeni na timhaka swi na andlariwile hi ndlela ya nkhulukelano naswona ku na	Vundzeni na timhaka a swi talangi ku va na nkhulukelano naswona ku na vuxokoxoko byitsong	Vundzeni na timhaka a swi na nkhulukelano naswona ku na vuxokoxoko konyana lebyi
15 WA	andlariwile hi ndlela yo	andlariwile hi					

	enerisa, na vuxokoxoko	ndlela yo enerisa, na	naswona vuxokoxoko	byin'wana byi seketela	vuxokoxoko bya	o lebyi seketelaka	seketelaka
TIMARAKA	hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka.	vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka.	byi seketela nhlokomhaka.	nhlokomhaka	madyondza byo seketela nhlokomhaka.	nhlokomhaka.	nhlokomhaka
	Vumbhoni bya nkunguhato &ympfapfarhuto byi tikombahi ku va ku tumbuiu xiwile	Vumbhoni bya nkunguhato	Vumbhoni bya nkunguhato	Vumbhoni bya nkunguhato	Vumbhoni bya nkunguhato	Hambileswi nkunguhato &/mpfapfarhuto wu nga endliwa xitsalwambiko a	Nkunguhato &/mpfapfarhuto a swi andlariwangi hi ndlela
	xitsalwambiko lexi hlantswekeke swinene no twisiseka.	&/mpfapfarhuto byi tikombahi ku va ku tumbuiu xiwile xitsalwambiko xa kahle	tikombahi ku va ku tumbuiu xiwile xitsalwambiko xa kahle no twisiseka.	tikombahi ku va ku tumbuiu xiwile xitsalwambiko xa le xikarhi no twisiseka	tikombahi ku va ku tumbuiu xiwile xitsalwambiko xo enela no twisiseka.	xi ringanelanga ku va xa Ririmi ro Engetelaro Sungula naswona a xi andlariwangi kahle.	ya kahle naswona maandlalelo ya xitsalwambiko iya xiyimo xa le hansi.

	U landzelerile milawu hinkwayo ya swilaveko swa xivumbeko naswona xitsalwambiko xi hlawulekile.	swinene no twisiseka. U landzelerile milawu leyi faneleke ya swilaveko swa xivumbeko.	U tala ku landzelela milawu leyi faneleke ya swilaveko swa xivumbeko.	. Xivumbeko xi andlariwile hi ndlela ya le xikarhi ku ya hi swilaveko swa matsalelo.	Xivumbeko a xi andlariwangi hi ndlela yo enela ku ya hi swilaveko swa matsalelo, kambe ku na swihoxo leswi nga lo tlangandla, erivaleni.	Xivumbeko a xi andlariwangi hi ndlela yo landzelela milawu ya matsalelo, naswona ku na swihoxo leswi kavanyetanga mongo.	Xivumbeko a xi andlariwangi hi ndlela yo landzelela swiletelo swa matsalelo.

	8-10	6½-7½	5½-6	4-5	3-3½	2-3½	0-2½
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI	Vulong oloxam arito byi endliwile hi	- Vulong oloxam arito byi endliwile kahle	Vulong oloxam arito byi kahle na swona	- Vulong oloxam arito i bya !e xikarhi.	- Vulong oloxam arito i byo enela na swona	Vulong oloxam arito i byo enela	Vulong oloxam arito i bya xiyimoxa le hansi

(RXV) 10 WA TIMARAKA	nkhaqato na hi ndlela ya vutlhari swinene. - Ntivoririmi wu tirhisiwile hi nkhaqato hi xiyimo xa le henhla swinene ku ya hi xikongomelo xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Xitayili, thoni na rhejisitara swi tirhisiwile hi	swinene. Ntivoririmi wu tala ku va wu tirhisiwile hi nkhaqato ku ya hi xikongomelo xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Xitayili, thoni na rhejisitara swi tala ku va swi tirhisiwile hi mfanelo ku ya hi swilaveko swa nhloko mhaka.	marito ya hlayeka kahle. - Ntivoririmi wu tirhisiwile hi nkhaqato ku ya hi xikongomelo xa vaamukeri va mahungu «a mbangu. - Xitayili, thoni na rhejisitara swi tela ku fambela na na nhloko mhaka. - Xitsalwambikoxi na swihoxo	Swihoxo a swi onhi nkhuluko wa mongo. - Ntivoririmi wu tirhisiwile hi ndlela yo amukeleka ku ya hi xikongomeio xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Xitayili, thoni na rhejisitara swi tirhisiwile hi ndlela yo enela.	ku na swihoxo swo tala. Ntivoririmi wa kayivela na swona a wu enelangi ku ya hi xikongomeio xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Matirhselo ya xitayili, thoni na rhejisitara swi pfa swi nga twisiseki. Hambiloko xitsalwa	na swona ku na swihoxo swo tala. Ntivoririmi wa kayivela na swona a wu enelangi ku ya hi xikongomeio xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Matirhselo ya xitayili, thoni na rtiejisitara swi pfa swi nga twisiseki. - Hambil	na swona swa nonoha ku landzelela mongo wa mhaka - Ntivoririmi wa ha lava ku antswisiwa swinene naswona a wu ringanelangi ku ya hi xikongomeio xa vaamukeri va mahungu na mbangu. - Xitayili, thoni na rhejisitara a swi

	nkhaqato swinene ku ya hi swilaveko swa nhloko mhaka. - Xitsalwambiko xi hava naxihoxo na xin'we hi ku va xi xopaxo piwile no hleriwa. Xitsalwambiko xi na vulehi lebyi fanelekee.	- Xitsalwambiko a xi talelangi hi swihoxo hi ku va xi xopaxo piwile no hleriwa. Xitsalwambiko xi na vulehi lebyi fanelekee.	nyana hi ku va xi xopaxo piwile no hleriwa. Xitsalwambiko xi na vulehi lebyi fanelekee.	- Xitsalwambiko xi na swihoxo swa le xikarhi hi ku va xi xopaxo piwile no hleriwa. Xitsalwambiko xi tala ku va na vulehi lebyi fanelekee.	mbiko xi xopaxo piwile no hleriwa, xa ha ri na swihoxo. Vulehi bya xitsalwambiko byi komile kumbe byi lehile swinene	oko xitsalwambiko xi xopaxo piwile no hleriwa, xa ha ri na swihoxo swo tala. Vulehi bya xitsalwambiko byi komile kumbe byi lehile swinene.	fambelani na nhloko mhaka. - Hambiloko xitsalwambiko xi xopaxo piwile no hleriwa, xa ha ri na swihoxo swo tala naswona xi hlanganisa nhloko. Xitsalwambiko xi komile / lehile swinene.

3. RHUBIRIKI YO KOREKETA NKOMISO WA NDZIMANA

[Nkombo wa timhakankulu ntsena]

- Nkoka wa mahungu (N) 7 wa timaraka
- Matirhiselo ya ririmi (R) 3 wa timaraka

❖ NXUPULO
  - Eka mikomiso leyi nga leha ku tlula mpimo a ku hlayiwe ku hundzisiwa hi ntlhanu wa marito ntsena.
  - Mikomiso leyi nga fikeleriki marito lama nga pimiwa kambe yi ri na timhaka hinkwato a yi fanelangi yi xupuriwa, yi fanele ku averiwa timaraka hinkwato.
  - Swihoxo swa matirhiselo ya ririmi (ntivoririmi, mapeletelo, mahikahatelo)

- Susa eka timaraka tinharhu hi ndlela leyi:
- Swihoxo swa 0-4 ku hava nxupulo.
- Swihoxo swa 5-10 ku susiwa maraka yin'we
- Swihoxo swa 11-15 ku susiwa timaraka timbirhi.
- Swihoxo swa 16 ku ya ehenhla ku susiwa timaraka tinharhu
  - Maavelo ya timaraka eka ririmi hi ku landza timhakankulu
    - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 1-3 ku averiwa maraka yin'we.
    - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 4-5 ku averiwa timaraka timbirhi.
    - Loko ku boxiwile timhakankulu ta 6-7 ku averiwa timaraka tinharhu.

    LEMUKA: Nkomiso wa marito a wu laveki.

MAAVELO YA TIMARAKA

Nkatsakanyo wo pfumala swihoxo; wo kongoma; wu kombisa leswaku mukamberiwa u twisisile na ku landzelela swilaveko hinkwaswo hi ndlela ya xiyimo xa le hanhla, timhaka hinkwato ti tsariwile	Xa risuna	9-10	90-100
Swilaveko swo tala swi landzeleriwile, nkatsakanyo a hi wa risuna	Xa nkoka	8	80
Wa hlayeka kambe ku katsiwile na timhaka leti nga riki ta nkoka; kambe to talanyana ta nkoka ti katsiwile.	Xo saseka swinene	7	70
Nkatsakanyo wu na timhaka ta nkoka leti	Xo saseka	6	60

nga riki hansi ka 50% ku na mahungu lama nga lavekiki lama onhaka vunene bya nkatsakanyo.			
Ku na timhaka ta nkoka; ku na timhaka leti nga lavekiki; maveketelo ya timhaka ya hoxekile; wu le xikarhi.	Xa le xikarhi	5	50
Nkatsakanyo wu hava nkhulukelano wa timhaka; timhaka to tala ta nkoka ku hava; ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa wa tikeriwa eka ku ringeta ku katsakanya.	Xo ka xi nga nyawuli	4	40
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku ku na ku twisisa kutsongo; ku na swihoxo swa mahlamuselelo; timhaka to tala hi leti nga lavekiki; ku na timhakanyana ta nkoka leti nga riki ehansi ka yin'we.	Xo phyama	3	30

RHUBIRIKI YA MBULAVULO WA XIJUMANI

VITO RA MUDYONDZI:----------

GIREDI: ----------

	1	2	3
1. Makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni			
2. Thoni			
3. Ku vulavula			
4. Vuswikoti bya maendlelo			
5. Ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi			
Ntsengo			15

Mudyondzisi----------

Siku: ----------

RHUBIRIKI YA MBULAVULO LOWU LULAMISIWEKE

VITO RA MUDYONDZI----------**GIREDI:** ----------

-

	1	2
1. Vuswikoti byo endla ndzavisiso		
2. Makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni		
3. Thoni, mavulavulelo, vuswikoti bya maendlelo		
4. Ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi		
5. Mahlawulelo, maveketelelo na matirhiselo ya swipfuno swo yingiseriwa na swa mbonoyingisela		
NTSENGO		10

Mudyondzisi----------

Siku: ----------